

Historisch Tijdsch
Holland

32e jaargang
nummer 5
2000

Holland

Holland, historisch tijdschrift

Holland is een tweemaandelijks uitgave van de Historische Vereniging Holland, die voorts de reeks *Hollandse Studiën* uitgeeft. De uitgave van *Holland* komt tot stand mede dankzij financiële steun van de Stichting Regionale Geschiedbeoefening Noord-Holland en het project Regionale Geschiedbeoefening Zuid-Holland. *Holland* wordt kosteloos aan de leden toegezonden. Voor de *Hollandse Studiën* gelden speciale ledenprijzen/ledenkortingen.

Redactie

D.E.M. Carasso, C.H.L.I. Cools, M.J.M. Damen, D. Damsma, K. Goudriaan, G.J. van Ham, I. Heidebrink, E. Kreuwels, S. Langereis, G. Valk, G. Verhoeven, I. van der Vlis, A. van der Zee.

Kopij voor *Holland* en *Hollandse Studiën* moet conform de richtlijnen van de redactie voor stijl, notenapparaat en dergelijke in tweevoud worden ingediend bij de redactiesecretaris van Holland, M.J.M. Damen, Hogewoerd 47, 2311 HG Leiden, telefoon 071-5122963. De richtlijnen van de redactie zijn verkrijgbaar bij de redactiesecretaris, of kunnen worden geraadpleegd op de website: www.verenigingholland.nl

Publicaties ter bespreking of aankondiging in *Holland* gaarne zenden aan de boekenredacteur: C.H.L.I. Cools, p/a vakgroep Geschiedenis, Postbus 9515, 2300 RA Leiden.

Historische Vereniging Holland

De Historische Vereniging Holland stelt zich ten doel de belangstelling voor en de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland in het bijzonder in haar regionale en lokale aspecten te bevorderen.

Secretariaat: mevr. G.J.A.M. Bolten, p/a Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem.

Ledenadministratie: M.G. Rotteveel, p/a Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem, telefoon 023-5172702.

Contributie: f50,- per jaar voor gewone leden (personen) en buitengewone leden (instellingen), na ontvangst van een acceptgirokaart te storten op postgirorekening nr. 339121 ten name van de Historische Vereniging Holland te Haarlem. Zij die in de loop van een kalenderjaar lid worden, ontvangen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van *Holland*.

Losse nummers: f7,50, dubbele nummers f15,-, vermeerderd met f3,- administratiekosten voor een enkel nummer, f5,50 voor meerdere nummers of voor een dubbel nummer. Losse nummers kunnen worden besteld door overmaking van het verschuldigde bedrag op postgirorekening nr. 3593767 ten name van de penningmeester van de Historische Vereniging Holland, afd. verkoop publicaties te Haarlem, onder vermelding van het gewenste.

Hollandse Studiën: delen in de serie *Hollandse Studiën* en het *Apparaat voor de geschiedenis van Holland* kunnen op dezelfde wijze worden besteld als losse nummers van *Holland*. Gegevens over de publicaties van de Vereniging zijn regelmatig te vinden in de rubriek 'Verkrijgbaar via Holland' achterin het tijdschrift.

De redactie van *Holland* heeft er naar gestreefd de rechten van de illustraties volgens wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de eindredacteur, mevr. S. Langereis wenden.

ISSN 0166-2511

© 2000 Historische Vereniging Holland. Niets uit deze uitgave mag, op welke wijze dan ook, worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

Inhoud

32e jaargang nr. 5, 2000

Madelon van Luijk <i>Mors certa, hora incerta</i> . De zorg voor de doden bij lekenbroeder- en zusterschappen in Leiden in de late Middeleeuwen	221
Henk Visscher De gestijfde illusie? De prostituées van een luxueus Rotterdams bordeel	244
Boekbesprekingen	269
Eric Jan Weterings Langs Leidse industriemonumenten	278

Aan dit nummer werkten mee:

Madelon van Luijk (1974) studeerde in Leiden af op Leidse laat-middeleeuwse broeder- en zusterschappen. Zij doet aan de Vrije Universiteit te Amsterdam promotie-onderzoek naar de tweede religieuze vrouwenbeweging in het bisdom Utrecht (laat-middeleeuwse vrouwenconventen te Leiden en Zwolle). Adres: Erasmusstraat 85, 7316 HN Apeldoorn

Henk Visscher (1952) studeerde geschiedenis in Groningen en promoveerde in 1997 aan de Erasmus Universiteit Rotterdam op een onderzoek naar de sociale mobiliteit in de Maasstad in het derde kwart van de 19e eeuw. Adres: Paul Whitemansingel 62, 3069 XV Rotterdam

Eric Jan Weterings is historicus en eindredacteur van het Algemeen Nederlands Persbureau; tevens is hij hoofdredacteur van *Stielz. Tijdschrift over de geschiedenis van de Leidse industrie*. Adres: Palestrinastraat 13 hs, 1071 LC Amsterdam

Omslagontwerp: Ester Wouthuysen.

Productie: Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200 BS Hilversum, telefoon 035-6859856, fax 035-6836557, e-mail verloren@wxs.nl.

Mors certa, hora incerta.

De zorg voor de doden bij lekenbroeder- en zusterschappen in Leiden in de late Middeleeuwen*

‘Zonder ophouden klinkt door het leven de roep van het *memento mori*’.¹ Met deze woorden beschreef Huizinga in zijn *Herfsttij* een laatmiddeleeuwse maatschappij die gekenmerkt werd door een morbide concentratie op de dood, het Laatste Oordeel en het lichamelijk verval van de mens. Het beeld dat hij opriep van een samenleving waarin het besef van vergankelijkheid centraal stond, is in de moderne historiografie genuanceerd. Vooral de mentaliteitshistorici van de Franse *Annales*-school hebben de afgelopen dertig jaar een sterke interesse voor de houding van de Latijns-Europese mens ten opzichte van de dood aan de dag gelegd.² Zij gingen vooral op zoek naar veranderingen in deze houding in lange termijnperspectief. Ze schrokken er vaak niet voor terug om in één studie de doodsbeleving van de vroege Middeleeuwen tot het heden te behandelen.³ Tevens trachtten ze de gesignaleerde veranderingen te verklaren door de doodsbeleving primair in verband te brengen met de beleving van intermenselijke relaties. De Franse studies hebben ons begrip van de houding van de middeleeuwse mens ten opzichte van de dood en de daaruit voortvloeiende behoefte aan zorg voor het zielenheil van de doden vergroot. In deze behoefte kon in de late Middeleeuwen op verschillende manieren worden voorzien. Een specifieke manier, namelijk de zorg voor de doden door lekenbroeder- en zusterschappen, staat in deze bijdrage centraal.

Broeder- en zusterschappen zijn verenigingen of corporaties van voornamelijk leken, die zich aaneengesloten hebben in het kader van een bepaalde devotie. De corporaties vereerden een patroonheilige, naar wie de broeder- en zusterschap doorgaans werd genoemd. Het kon hierbij gaan om personen of geloofssymbolen. Zo werden bijvoorbeeld broederschappen opgericht ter ere van St-Franciscus, St-Jacob, St-Maria Magdalena en St-Nicolaas, maar ook ter ere van het Heilig Kruis, het Heilig Sacrament en de Heilige Drievuldigheid. Elke corporatie bezat of maakte gebruik van een altaar in een geestelijke instelling (de residentieplaats), bijvoorbeeld een parochiekerk, met de bedoeling deze te versieren. Tevens liet men missen en

* Deze bijdrage is een bewerking en uitbreiding van een deel van mijn doctoraalscriptie ‘Lekenvroomheid in de late Middeleeuwen. Het functioneren van broeder- en zusterschappen te Leiden 1386-1572’ (Universiteit Leiden, 1998). Met dank aan dr. K. Goudriaan voor zijn kritische opmerkingen bij een eerdere versie van deze bijdrage.

1 J. Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* (18e druk, Groningen 1985) 134.

2 Zie de studies van Ph. Ariès, *Western attitudes toward death: from the Middle Ages to the present* (Londen 1974), idem, *L’homme devant la mort* (Parijs 1977) en idem, *Het beeld van de dood* (Nijmegen 1987); J. Chiffolleau, *La comptabilité de l’au-déla. Les hommes, la mort et la religion dans la région d’Avignon à la fin du moyen âge (vers 1320 – vers 1480)* (Rome, 1980), idem, ‘Sur l’usage obsessionnel de la messe pour les morts à la fin du moyen âge’ in: idem, *Faire croire. Modalités de la diffusion et de la réception des messages religieux du xiiie au xvie siècles* (Rome 1981) 235-256 en idem, ‘Ce qui fait changer la mort dans la région d’Avignon à la fin du moyen âge’ in: H. Braet en W. Verbeke (red.), *Death in the Middle Ages* (Leuven 1983) 117-133; J. le Goff, *La naissance du purgatoire* (z.pl. 1981); E. le Roy Ladurie, *Montaillou. Een ketters dorp in de Pyreneeën (1294-1324)* (Amsterdam 1997); O.G. Oexle, ‘Die Gegenwart der Toten’ in: Braet en Verbeke, *Death*, 19-77; G. en M. Vovelle, *Vision de la mort et de l’au-déla en Provence d’après les autels des âmes du purgatoire xve-xxe siècles* (Parijs 1970); M. Vovelle, *La mort et l’Occident de 1300 à nos jours* (z. p. 1983) en idem, ‘L’histoire des hommes au miroir de la mort’ in: Braet en Verbeke, *Death*, 1-18.

3 Zie bijvoorbeeld Ariès, *L’homme devant la mort*.

gebeden opdragen ‘tot verering van de patroonheilige met het uiteindelijke doel het zielenheil van de oprichters, de leden en de weldoeners van de broederschap te redden’.⁴

Er is nog weinig bekend over het functioneren van broeder- en zusterschappen in de laatmiddeleeuwse Noordelijke Nederlanden. Tot voor kort waren alleen corporaties in Utrecht en Gouda onderzocht.⁵ In deze bijdrage worden de laatmiddeleeuwse lekencorporaties in de stad Leiden onder de loep genomen. Doel van de bijdrage is na te gaan welke vormen de dodenzorg bij de Leidse broeder- en zusterschappen aannam.⁶ Om het belang van de dodenzorg in de werking van de broeder- en zusterschappen te kunnen begrijpen, behandel ik eerst de houding van de laatmiddeleeuwse mens ten opzichte van leven en dood. Vervolgens ga ik in op de laatmiddeleeuwse lekenbroeder- en zusterschappen, waarbij aandacht besteed wordt aan hun oorsprong en classificatie. Aansluitend worden de Leidse broeder- en zusterschappen geïntroduceerd, waarbij geanalyseerd wordt welke vormen de zorg voor de doden aannam bij de Leidse lekencorporaties.

Het Leidse bronnenmateriaal op het gebied van de dodenzorg van broeder- en zusterschappen is zeer divers. De corporaties legden in statuten vast welke vormen de doodsrituelen precies moesten aannemen en wat verwacht werd van de leden en het bestuur, wat betreft actieve deelname en financiële tegemoetkomingen.⁷ Voor de ambachtsbroeder- en zusterschappen legde de stedelijke overheid soortgelijke bepalingen vast in ordonnanties.⁸ Dergelijke normatieve bronnen laten ons in ieder geval zien hoe het zou moeten gaan. Hoe de dodenzorg in de praktijk werd uitgevoerd, moet blijken uit andere bronnen. Waarschijnlijk had elke broederschap een boek of register waarin bijgehouden werd wie lid was en wie overleed. Bij de broederschap van St-Crispinus en St-Crispinianus van de schoenmakers (St-Pieterskerk)

4 P. Trio, *Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving. De broederschappen te Gent in de late middeleeuwen* (Leuven 1993) 343.

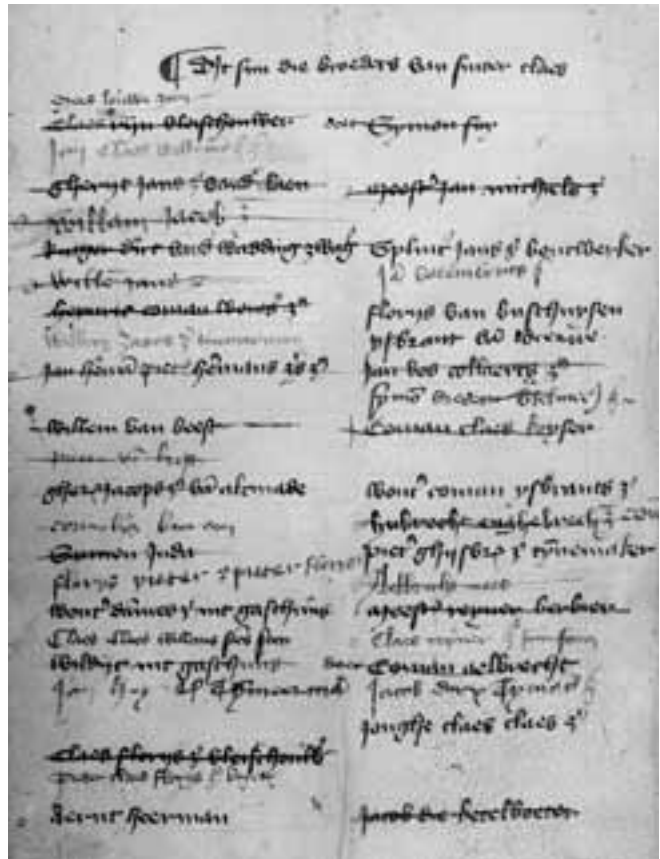
5 Studies die zich richten op slechts één broederschap zijn hier niet meegerekend. Zie voor Utrecht de studies van L. Bogaers, ‘Broederschappen in laatmiddeleeuws Utrecht op het snijpunt van religie, werk, vriendschap en politiek’, *Trajecta* 8 (1999) 97-119; L.P.W. de Graaff, ‘De broederschappen op het platteland in de provincie Utrecht op het eind van de middeleeuwen. Een inventarisatie’ in: E.S.C. Erkelens-Buttinger e.a. (red.), *De kerk en de Nederlanden. Archieven, instellingen, samenleving* (Hilversum 1997) 233-244; H.A.M. Jongerius, ‘De broederschap der Ellendige Zielen aan de Buurkerk te Utrecht 1436-1520’, *Jaarboek Oud-Utrecht* (1989) 9-36; J. Leguijt, ‘Wanneer een broeder of suster sterft, soe selmen se halen myt dat cruus’. Religieuze lekenbroederschappen in het 15e-eeuwse Utrecht’, *Jaarboek Oud-Utrecht* (1994) 5-32; J.E.A.L. Struick, ‘De weg naar de hemelpoort. Volksdevoties in Utrecht tijdens de late middeleeuwen’ in: Erkelens-Buttinger, *De kerk en de Nederlanden*, 214-232. Zie voor Gouda: K. Goudriaan, ‘Gilden en broederschappen in de Middeleeuwen’ in: idem (red.), *De gilden in Gouda* (Zwolle, z.j.) 21-65.

6 Tot voor kort waren slechts twee artikelen verschenen over de Leidse broeder- en zusterschappen, zie P.J.M. de Baar, ‘De nadagen van twee zusterschappen ‘die men hout in Sinte Pieterskercke binnen Leyden’ in: J.W. Marsilje (red.), *Uit Leidse bron geleverd. Studies over Leiden en Leidenaren in het verleden* (Leiden 1989) 17-28 en J.C. Overvoorde, ‘De Leidsche ambachtsbroederschappen’ in: *Rechtshistorische opstellen aangeboden aan Mr. S.J. Fockema Andreae, hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Leiden* (Haarlem 1914) 334-375. Intussen verscheen ook een overzichtsartikel van mijn hand: M.D. van Luijk, ‘Ter eeren ende love Goodes’. Religieuze lekenbroeder- en zusterschappen te Leiden, 1386-1572’, *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (1998) 23-59. Faber heeft onlangs twee artikelen gepubliceerd over dodenzorg in Leiden; de broeder- en zusterschappen laat hij echter buiten beschouwing; zie D.J. Faber, ‘Van voor tot voorbij het graf: het voorbeeld van Leiden omstreeks 1400 AD’ in: E. Drenth, W.A.M. Hessing en E. Knol (red.), *Het tweede leven van onze doden* (Amersfoort 1993) 87-96, en idem, ‘Een laat-middeleeuwse obsessie? Vroomheid in Leiden in het aangezicht van de dood’, *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (1995) 24-43.

7 Zie de statuten van de broeder- en zusterschap van St-Nicolaas (St-Pieterskerk) uit 1397: Gemeentearchief Leiden (hierna GAL), Kerken (hierna K) inv.nr. 330; het Heilig Kruis (Onze Lieve Vrouwekerk) uit 1422: GAL, K inv.nr. 372 fol. 1-2, 13-17; het Heilig Sacrament (St-Pancraskerk) uit 1503: GAL, K inv.nr. 1423 fol. 1 v-6; en tenslotte St-Jacob van de schippers (St-Pancraskerk) uit 1517: GAL, K inv.nr. 322 fol. 44v.

8 J.C. Overvoorde, ‘De ordonnanties voor de Leidsche ambachtsbroederschappen’, *Verslagen en mededeelingen van de vereniging tot uitgave van het vaderlandsch recht* VI (5) 537-621.

Afb. 1. Ledenlijst van de St-Nicolaasbroederschap (St-Pieterskerk), opgenomen in het register van de corporatie, met het opschrift 'dit siin die broeders van sinter claes'. Namen van dode broeders werden doorgestreept; soms werd ernaast tevens 'doet' genoteerd. Gemeentearchief Leiden, Kerken inv.nr. 330.



werd dit in 1564 door de stedelijke overheid verplicht gesteld.⁹ Helaas zijn er geen 'dootboecken' van Leidse broederschappen bewaard gebleven.¹⁰ We beschikken slechts over één ledenlijst, namelijk van de St-Nicolaasbroederschap (St-Pieterskerk).¹¹ Hierin zijn de namen van overleden broeders doorgestreept of is de term 'doet' aan de naam toegevoegd. In de rekeningen van broeder- en zusterschappen kunnen we zien hoeveel de leden bijdroegen en hoeveel daadwerkelijk uitgegeven werd aan dodenzorg.¹² Soms werd hierbij gespecificeerd welke kosten er precies gemaakt waren voor welke overleden broeder of zuster. Informatie omtrent de liturgische vieringen in het kader van de dodenzorg vinden we in memorieboeken en in overeenkomsten tussen broeder- en zusterschappen en parochiekerken. Tenslotte zijn er enkele aflaatbrieven bewaard gebleven.¹³

9 Overvoorde, 'Ordonnanties', 607.

10 Zie voor drie voorbeelden van een dergelijke bron: J.R. Banker, *Death in the community. Memorialization and confraternities in an Italian commune in the late Middle Ages* (Londen 1988) 51; P.C.M. Hoppenbrouwers, 'De broederschap van Onze Lieve Vrouw te Heusden' in: D.E.H. de Boer en J.W. Marsilje (red.), *De Nederlanden in de late middeleeuwen* (Utrecht 1987) 199-235, aldaar 201; C.I. Kruisheer, *De Onze Lieve Vrouwe broederschap te Doeburg, ca. 1397-1580* (Eigen uitgave 1976) 17.

11 De lijst met namen van broeders is terug te vinden in het register van de broederschap; zie GAL, K inv.nr. 330.

12 Zie bijvoorbeeld de rekeningen van de zusterschappen van St-Catharina en St-Maria Magdalena (beiden St-Pieterskerk); GAL, K inv.nr. 1378 en 1379.

13 Zie bijvoorbeeld GAL, K inv.nr. 372 fol. 2v. en GAL, K inv.nr. 330 fol. 13.

Leven en dood in de late Middeleeuwen

In de late Middeleeuwen was de dood een onderdeel van het dagelijks leven, alleen al omdat hij door oorlogen, ziekten en hongersnoden zo dichtbij was.¹⁴ Le Roy Ladurie beschrijft in zijn *Montaillou* hoe door epidemieën in de 14e eeuw in korte tijd grote delen van families stierven. Ook in tijden waarin er geen sprake was van een epidemie bereikte slechts zo'n vijftig procent van de geborenen de volwassen leeftijd.¹⁵ De middeleeuwse mens was zich hierdoor bewust van de kortstondigheid van het leven. Men was dan ook vooral bang voor een plotselinge dood waarbij het niet meer mogelijk was om voor het zielenheil te zorgen.¹⁶ Om deze situatie te voorkomen, ging men zich tijdens het leven al voorbereiden op de dood en het hiernamaals.¹⁷ Men werd hierin ondersteund door een specifiek literair genre; dat van de *Ars Moriendi*.¹⁸ Hierin werd beschreven hoe goede christenen zich moesten voorbereiden op de dood. Het genre was oorspronkelijk bedoeld voor de religieuze orden, maar vanaf de 14e eeuw werd het een ideaal voor leken om op het sterfbed geduldig te lijden, de sacramenten te ontvangen en berouw en boetvaardigheid te tonen. Volgens de *Ars Moriendi* was het sterfbed de plaats waar de definitieve strijd om de ziel van de stervende plaatsvond tussen de duivel en de goede machten, zoals de engelen, Maria en de heiligen, waarbij de duivel de stervende bestookte met verzoeken. Na deze strijd kon de ziel aanbevolen worden voor goddelijke beoordeling.

Het aardse leven vormde voor de middeleeuwse mens slechts een deel van het menselijk bestaan; het werd gezien als een fase in de lange reis of *peregrinatio* die elke mens moest afleggen en waarin elk individu probeerde de beloning van de hemel te verdienen. Dan pas was de pelgrimage voltooid. De dood betekende niet het einde van de mens. Toch vormde hij een breekpunt, want na de dood zou de mens, in afwachting van het Laatste Oordeel, persoonlijk beoordeeld worden en hierbij werd zijn 'bestemming' (hemel, hel of toegang tot de hemel via het vagevuur) al bepaald.¹⁹ Een goede afloop van de *peregrinatio* was allerm minst gegarandeerd; de erfzonde had de mogelijkheid van de mens verkleind om op eigen kracht bij God terug te keren. Het geluk in de hemel werd in gevaar gebracht door de zondigheid van de mens; die zondigheid opende tegelijkertijd de poorten van de hel, of op zijn minst die van het vagevuur, waar men boete deed voor nog openstaande zonden.²⁰ Vanwege de onzekerheid waarmee de reis gepaard ging, had de mens hulp nodig bij de voltooiing ervan, bijvoorbeeld in de vorm van de kerkelijke sacramenten die zorgden voor loutering en boetedoening. Daarnaast kon de mens zelf tijdens zijn leven invloed uitoefenen op zijn uiteindelijke 'bestemming' door de verrichting van goede werken (*caritas*), variërend van zorg voor de zieken tot schenkingen aan vrome doelen. Hiervan geloofde men dat die later beloond zouden worden.

14 R.N. Swanson, *Religion and devotion in Europe, c. 1215-1515* (Cambridge 1995) 199.

15 Le Roy Ladurie, *Montaillou*, 279.

16 M. Zmyslony, *Die Bruderschaften in Lübeck bis zur Reformation* (Kiel 1977) 5.

17 L. Breure, *Doodsbeleving en levenshouding. Een historisch-psychologische studie betreffende de Moderne Devotie in het IJsselgebied in de 14e en 15e eeuw* (Hilversum 1987) 60; Swanson, *Religion and devotion*, 199.

18 Zie voor een Middelnederlandse *Ars Moriendi* tekst: E.J.G. Lips, "Huden gesont, morghen doot". Troost en dreigement in het Sterfboeck of die conste van sterven (1488)' in: N. Lettinck en J.J. van Moolenbroek (red.), *In de schaduwwan van de eeuwigheid. Tien studies over religie en samenleving in laatmiddeleeuws Nederland aangeboden aan prof. dr. A.H. Bredero* (Utrecht 1986) 65-87. Zie verder Swanson, *Religion and devotion*, 202 en Breure, *Doodsbeleving en levenshouding*, 183.

19 J.H. Lynch, *The Medieval church. A brief history* (Londen, New York 1992) 266; Swanson, *Religion and devotion*, 191-193.

20 Lynch, *Medieval church*, 267.

Na de dood was de ziel echter overgeleverd aan de genade van God en de inspanningen van de levenden op aarde.²¹

Laatmiddeleeuwse lekenbroeder- en zusterschappen

Ideeën omtrent leven en dood waren in de late Middeleeuwen in een christelijk kader ingebed en de behoefte aan dodenzorg kwam voort uit de christelijke leer. Dit verklaart waarom de dood een rol speelde in de spiritualiteit. De zorg voor het zielenheil van de doden was een van de zaken die vorm gaven aan de lekenvroomheid. Zo vormt de boven beschreven houding van de laatmiddeleeuwse mens ten opzichte van leven en dood een van de verklaringen voor een verschijnsel dat in de late Middeleeuwen zeer wijdverspreid was, namelijk het bestaan van lekenbroeder- en -zusterschappen.²² Deze corporaties voorzagen in een tijd waarin de traditionele familiebanden verbroken werden en het individu ontworteld raakte, in de primaire behoefte van de mens om te sterven in aanwezigheid van anderen en na de dood door anderen herinnerd te worden.²³ Broederschappen werden gezien als organisaties die zelfs in tijden van crisis voor een passende begrafenis en herinnering konden zorgen.²⁴

Het is onduidelijk waar de oorsprong ligt van de laatmiddeleeuwse lekenbroeder- en zusterschappen. Er wordt gediscussieerd over de vraag of religieuze broederschappen voortgekomen zijn uit gilden met een wereldlijk karakter of andersom. Sommigen zoeken de oorsprong van de broederschappen in gebedsgemeenschappen, vanaf de 8e eeuw gevormd door abdijen en kloosters.²⁵ Door te bidden voor elkaars zielenheil verkreeg men het lidmaatschap en deelde men in de gebeden en goede werken die door de andere leden werden voortgebracht. Later konden ook leken zich bij deze gebedsgemeenschappen aansluiten.²⁶ De laatmiddeleeuwse lekenbroeder- en zusterschappen zijn volgens sommigen geënt op het model van deze gebedsbroederschappen.²⁷ Waar de oorsprong van de broederschappen ook ligt, dergelijke corporaties staan in een lange traditie van verenigingsleven.

Broeder- en zusterschappen te Leiden

De term 'broederschap' brengt verschillende soorten lekencorporaties onder één noemer. Het is dan ook nuttig om een onderverdeling in verschillende typen te maken. Voor de stad Leiden kan een onderscheid gemaakt worden tussen puur religieuze en ambachtsbroederschappen. Een religieuze broederschap was een lekencorporatie waarin godsdienstige activiteiten een centrale rol speelden en het lidmaatschap een vrijwillig karakter had. Een ambachtsbroederschap daarentegen was een lekencorporatie waarin naast de godsdienstige activiteiten, economische en professionele aspecten een belangrijke rol speelden; het lid-

21 Swanson, *Religion and devotion*, 192, 226; Zmyslony, *Bruderschaften in Lübeck*, 5.

22 B. Hamilton, *Religion in the medieval West* (Londen 1986) 122; Lynch, *Medieval church*, 298, 300; Swanson, *Religion and devotion*, 199.

23 Banker, *Death in the community*, 1, 178.

24 J. Henderson, *Piety and charity in late medieval Florence* (Oxford 1994) 155.

25 Bijvoorbeeld bij Kruisheer, *Onze Lieve Vrouwe broederschap*, 4-7.

26 P.M.J.C. de Kort, 'De broederschap van het Heilig Kruis te Nijmegen: een momentopname uit het midden van de 15e eeuw', *Numaga* 27 (1980) 102-122, aldaar 102.

27 Banker, *Death in the community*, 174; Zmyslony, *Bruderschaften in Lübeck*, 10.

maatschap was vaak verplicht voor en beperkt tot een bepaalde beroepsgroep. Een ambachtsbroederschap was in principe iets anders dan een *gilde*; dit was een vereniging waaraan door de overheid het monopolie van het bedrijf was toegekend, evenals het recht om voor dit bedrijf bindende voorschriften te maken.²⁸ Ambachtsbroedersschappen vormden in veel steden een onderdeel van een *gilde*. In Leiden lag de situatie anders, vanwege het verbod op het bestaan en de vorming van *gilden* door de Hollandse graaf Willem III in 1313.²⁹ Het lijkt er dan ook op dat Leiden in de late Middeleeuwen geen *gilden* kende, maar alleen ambachtsbroedersschappen. Binnen de twee typen *lekencorporaties* kan nog een onderscheid gemaakt worden naar het geslacht van de leden. *Corporaties* die broedersschappen worden genoemd, hadden alleen mannelijke leden. Er waren zowel religieuze als ambachtsbroedersschappen. *Zusterschappen* bestonden hoofdzakelijk uit vrouwen. Het lidmaatschap van mannen kwam voor, maar slechts sporadisch. *Zusterschappen* waren altijd puur religieuze *corporaties*. De term broeder- en zusterschap geeft het gemengde karakter van een *corporatie* aan. We kennen zowel religieuze als ambachtsbroeder- en zusterschappen.

Een inventarisatie van het Leidse bronnenmateriaal levert voor de periode 1386-1572 in totaal honderd *lekencorporaties* op. Het gaat hier om 55 religieuze en 36 ambachts*corporaties*. Van negen *corporaties* is het precieze karakter onbekend gebleven. De *corporaties* bestonden natuurlijk niet allemaal tegelijk en niet even lang. Tabel 1 geeft aan hoe de verdeling per tijdsperiode van 25 jaar is.

Tabel 1. Overzicht van het aantal Leidse broeder- en zusterschappen, 1375-1575.

<i>periode</i>	<i>religieuze</i>	<i>ambachts</i>	<i>onbekende</i>	<i>totaal</i>
1375-1400	5	2	-	7
1400-1425	10	6	-	16
1425-1450	15	11	-	26
1450-1475	17	16	1	34
1475-1500	20	17	-	37
1500-1525	34	25	5	64
1525-1550	38	28	1	67
1550-1575	42	31	1	74

We zien het aantal broedersschappen in de periode 1375-1575 steeds toenemen. Dit is deels een weerspiegeling van het beschikbare bronnenmateriaal; uit de 16e eeuw zijn meer bronnen overgeleverd dan uit de periode daarvoor. Ter vergelijking is in tabel 2 een aantal andere steden opgenomen. Niet voor alle steden zijn gegevens bekend over beide typen *corporaties*. Het aantal van 55 religieuze broedersschappen te Leiden is hoog in vergelijking met andere laatmiddeleeuwse steden zoals Gouda, Utrecht en Gent. Over het aantal ambachts*corporaties* kan bij gebrek aan vergelijkingsmateriaal weinig gezegd worden. Alleen voor de stad Gouda zijn cijfers bekend; deze wijken niet veel af van Leiden.

28 P.J. Blok, 'De *gilden*' in: S.D. van Veen (red.), *Uit onze bloeitijd. Schetsen van het leven onze vaderen in de 17e eeuw* (Baarn 1909) 259-299, aldaar 262.

29 P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad. Eene Hollandsche stad in de middeleeuwen* (Den Haag 1910) 176.

Tabel 2. Overzicht van het aantal laatmiddeleeuwse broeder- en zusterschappen in diverse steden.³⁰

<i>stad</i>	<i>religieuze</i>	<i>ambachts</i>	<i>totaal</i>
Gouda	18	30	48
Utrecht	43	?	43
Gent	40	?	40
Hamburg	?	?	99
Lübeck	?	?	70
Bisdom Würzburg	?	?	120

De Leidse corporaties worden in de bronnen aangeduid met de termen ‘broederscap’, ‘broederscip’, ‘broeder ende susterscap’, ‘ghilde’ en ‘geselschap’.³¹ In totaal 98 corporaties waren gevestigd in één van de drie Leidse parochiekerken (St-Pieterskerk, St-Pancraskerk en Onze Lieve Vrouwekerk). De overige twee zijn de Jeruzalembroederschap en de pelgrimsbroederschap van St-Jacob. De eerste beschikte over een eigen kapel in het Jeruzalemshofje, de tweede beheerde het St-Jacobsgasthuis aan het Steenschuur en hield haar religieuze diensten in de kapel aldaar. Als we kijken naar het geslacht van de leden tellen we vijf zusterschappen, 32 broederschappen en 24 broeder- en zusterschappen. Van de overige 39 corporaties is het geslacht van de leden onbekend gebleven. De vijf zusterschappen zijn in dit verband opvallend, want dergelijke corporaties van voornamelijk vrouwen zijn niet overal terug te vinden; Trio trof ze in Gent bijvoorbeeld niet aan.³²

Naast de zorg voor de doden hadden de corporaties nog andere liturgische en sociale activiteiten op het programma staan. Een belangrijke liturgische viering was de jaarlijkse hoogtijd, die plaatsvond op de feest- of patroondag van een broeder- of zusterschap. In memorieboeken vinden we diverse besprekingen van hoogtijden terug.³³ Een aantal broederschapsactiviteiten had een meer sociaal karakter. Het gaat hier om liefdadigheid, de maaltijd die de broeders en zusters eens per jaar samen nuttigden en tot slot de deelname van de broeder- en zusterschappen aan processies.

Dodenzorg

In het voorgaande is al beschreven hoe de dood in de late Middeleeuwen omgeven was door onzekerheid, omdat niemand kon voorspellen of de uitkomst van de *peregrinatio* positief zou zijn. Vanwege deze onzekerheid kon men beter tijdens het leven al proberen het zielenheil

30 Zie respectievelijk: Goudriaan, ‘Gilden en broederschappen,’ 41-63; M. Hulshof, ‘De Goudse ambachtsgilden’ in: Goudriaan, *De gilden in Gouda*, 65-86; Struick, ‘Weg naar de hemelpoort’, 217; Trio, *Volksreligie*, 78; G. Brandes, ‘Geistlichen Bruderschaften in Hamburg während des Mittelalters’, *Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte* 34 (Hamburg 1934) 75-176, aldaar 79; Zmyslony, *Bruderschaften in Lübeck*, 2; L. Remling, *Bruderschaften in Franken. Kirchen- und sozialgeschichtliche Untersuchungen zum spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Bruderschaftswesen* (Würzburg 1986) 214.

31 Zie bijvoorbeeld GAL, Archief van de Nederlands Hervormde Kerkvoogdij (hierna NHKV) inv.nr. 2033 fol. 10 en 37 en GAL, K inv.nr. 330 fol. 13. De termen broederschap en gilde werden overigens in Leiden, Utrecht en Gent door elkaar gebruikt; zie De Graaff, ‘Broederschappen op het platteland’, 233 en Trio, *Volksreligie*, 90.

32 Trio, *Volksreligie*, 221.

33 Zie bijvoorbeeld het memorieboek van de St-Pieterskerk: GAL, K inv.nr. 7 fol. 89, 90, 90v.



Afb. 2. Stadsgezicht van Leiden, 16e eeuw, met de drie parochiekerken: in het noordwesten bij 'Marendorp' de Onze Lieve Vrouwekerk; in het midden de St-Pancraskerk en iets ten westen daarvan de St-Pieterskerk. Kopergravure uit Guicciardini (23½ x 32½ cm). Gemeentearchief Leiden, Prentverzameling 325.1.

veilig te stellen. In de late Middeleeuwen probeerde men hier systematisch in te voorzien. Een van de mogelijkheden hiertoe was de stichting van een kapelanie, waarbij een persoon een altaar begiftigde met renten, die de inkomsten vormden van de bedienende kapelaan. Deze zou jaarlijks, wekelijks of zelfs dagelijks een mis opdragen en bidden voor de zielen van de stichter van de kapelanie en zijn familie.³⁴ Het moge duidelijk zijn dat zo'n stichting alleen voor de elite weggelegd was. Voor minder welgestelden was het lidmaatschap van een broederschap een goedkoper alternatief.³⁵ De broederschap verzorgde namelijk de begrafenissen van de overledene. Vervolgens nam zij de zorg voor de herinnering van de overledene op zich.

De zorg voor de doden wordt als een van de centrale functies van de broedersschappen beschouwd.³⁶ Volgens Struick hielden zestien van de veertig religieuze broedersschappen in

34 E.T.F. Jas, *Koorboeken van de Pieterskerk te Leiden. Het 16e-eeuwse muzikale erfgoed van een Hollands getijdencollege* (z.pl. 1997) 1; Lynch, *Medieval church*, 299.

35 C.F. Black, *Italian confraternities in the sixteenth century* (Cambridge 1989) 104; E. Duffy, *The stripping of the altars. Traditional religion in England (ca. 1400-ca. 1580)* (New Haven en Londen 1992) 334; Faber, 'Laat-middeleeuwse obsessie', 40; Henderson, *Piety and charity*, 160; Jas, *Koorboeken van de Pieterskerk*, 1; Kruisheer, *Onze Lieve Vrouwe broederschap*, 34.

36 Bijvoorbeeld bij Banker, *Death in the community*, 9; Black, *Italian confraternities*, 104 en 107; Brandes, 'Geistlichen Brudersschaften', I 93; A. Georges, *Pèlerinage à Compostelle en Belgique et dans le Nord de la France* (Brussel 1971) 130; Jongerius, 'Broederschap der Ellendige Zielen', 12; Remling, *Brudersschaften in Franken*, 215; Struick, 'Weg naar de he-

Utrecht zich in de late Middeleeuwen bezig met de verzorging van uitvaarten.³⁷ Voor de Broederschap der Ellendige Zielen in de Buurkerk te Utrecht vormde de uitvaart en herinnering van overleden broeders, in de door Jongerius onderzochte periode (1436-1520), zelfs de belangrijkste uitgavenpost.³⁸ In Florence besteedden vijf van de zeven *laudesi*-broederschappen³⁹ in de 15e eeuw minimaal veertig procent van hun inkomsten aan zielmissen.⁴⁰ In Leiden kan van 32 van de honderd corporaties met zekerheid vastgesteld worden dat zij zich in de periode 1386-1572 met dodenzorg bezighielden. Het gaat hier om dertien religieuze en negentien ambachtscorporaties. Van nog eens negentien corporaties komen we sporen tegen van liturgische activiteiten, die duiden op activiteiten op het gebied van dodenzorg. Het is zeer aannemelijk dat deze corporaties in hun missen aandacht schonken aan het zielenheil van de broeders en zusters. Het gaat hier om dertien religieuze, vier ambachts- en twee niet nader in te delen corporaties. Van de overige broeder- en zusterschappen is het bronnenmateriaal zo fragmentarisch van karakter dat een gefundeerde uitspraak over eventuele activiteiten op het gebied van dodenzorg niet mogelijk is.⁴¹

Dodenzorg als motief voor oprichting en lidmaatschap

Het zorg dragen voor het zielenheil kon een van de motieven zijn voor de oprichting van een broederschap. We zien dit bijvoorbeeld bij de Broederschap der Ellendige Zielen in de Buurkerk te Utrecht; het hoofddoel van deze corporatie was het gedenken van de ellendige zielen van de broederschap.⁴² Men hoopte via de broederschap een tegoed aan goede werken op te bouwen als tegenwicht voor de vele zonden. De oprichters van de Leidse ambachtsbroederschap van St-Steven van de brouwers stelden zich in 1461 ten doel het pas gestichte altaar in de Onze Lieve Vrouwekerk te versieren met boeken en ornamenten en er religieuze diensten op te houden voor de levenden en de doden, zoals andere broederschappen dat ook deden.⁴³ Bij de oprichting van de St-Nicolaasbroederschap (St-Pieterskerk) in 1394 komen we de Midde nederlandse variant van het *Mors certa, hora incerta* tegen, aldus verwoord: 'want wy angesien hebben ende ansien dat niet sekere en is dan die doot, ende niet onsekere dan die ure des doots'.⁴⁴ Het doel van deze broederschap was verkrijging van zondevergeving, herdenking van de doden en vermeerdering van de werken Gods.

Er is amper iets bekend over de motieven die mensen ertoe bewogen om lid te worden van een broederschap. Het feit dat broeder- en zusterschappen zorgden voor een passende begrafenis en herinnering moet hier echter een grote rol in gespeeld hebben. Er zijn verschillende zaken die in deze richting wijzen. Men dacht door lidmaatschap van een broederschap

melpoort', 228; Trio, *Volksreligie*, 108; E. Vink, 'Laat-middeleeuwse stedelijke keuren en het ritueel rond de dood' in: A. van der Zeijden (red.), *De cultuurgeschiedenis van de dood. Balans en perspectief van de Nederlandse cultuurgeschiedenis* (Amsterdam 1990) 33-48, aldaar 37; Zmyslony, *Bruderschaften in Lübeck*, 4.

37 Struick, 'Weg naar de hemelpoort', 219, 230-231.

38 Jongerius, 'Broederschap der Ellendige Zielen', 23.

39 Deze broederschappen, die vooral in Centraal-Italië voorkwamen, richtten zich op het zingen van het lof tot de Heilige Maagd Maria. Ze waren vooral populair tot 1350. Zie Henderson, *Piety and charity*, 34.

40 Ibidem, 166.

41 Ter illustratie: 36 Leidse broeder- en zusterschappen zijn slechts terug te vinden in een of twee bronnen.

42 Jongerius, 'Broederschap der Ellendige Zielen', 12, 14.

43 GAL, Archieven van de gilden (hierna Gilden) inv.nr. 181.

44 GAL, K inv.nr. 330 fol. 13.

het zielenheil te kunnen bevorderen.⁴⁵ Naast de zorg voor de begrafenis en herinnering konden men via een broederschap aflaten verkrijgen.⁴⁶ Het verkrijgen van aflaten was een van de zaken die een broederschap aantrekkelijk maakten in een tijd dat de gelovige bang was voor het vagevuur. In 1428 bijvoorbeeld verleende de bisschop van Utrecht een aflaat van veertig dagen aan de leden en begunstigers van de Heilig Kruisbroeder- en zusterschap (Onze Lieve Vrouwekerk).⁴⁷ De St-Nicolaasbroederschap (St-Pieterskerk) had drie aflaten van veertig dagen verzameld; de leden moesten hiervoor een aalmoes geven voor een gebed, de mis op het altaar of het belichten van het altaar.⁴⁸

Organisatie en uitvoering van de dodenzorg

De bestuurders van een broeder- en zusterschap organiseerden de diverse doodsrituelen. Zij voerden de liturgische kant van deze rituelen echter niet zelf uit; hiervoor namen ze een parochiegeestelijke in de arm uit de kerk waar men gevestigd was. De aanwezigheid van broeder- en zusterschappen vormde dan ook een belangrijke bron van inkomsten voor de parochiekerken. Als een broeder- en zusterschap een parochiegeestelijke 'inhuurde', werd er vaak een overeenkomst gesloten met de kerkmeesters. Zij beheerden de kerkelijke goederen en hadden toezicht op het kerkgebouw, het kerkhof, de kerksieraden, het begraven van doden in de kerk en de daarbij te volgen plechtigheden.⁴⁹ Uit de overeenkomsten blijkt dat de broeder- en zusterschappen onafhankelijk waren; de kerk had geen inspraak in hun werking of bestuur. Wel was toestemming van de kerkmeesters voor bepaalde zaken vereist, bijvoorbeeld voor de stichting van een altaar. De kerkmeesters van de Onze Lieve Vrouwekerk verplichtten de aldaar gevestigde St-Apolloniabroederschap om haar diensten te laten uitvoeren door de kapelaan die volgens de particuliere stichting van een kapelanie aan het altaar verbonden was.⁵⁰ Het kwam namelijk voor dat op één altaar diensten voor meerdere corporaties of personen gehouden werden.⁵¹ Zo werd op het altaar van de St-Apolloniabroederschap naast de liturgische diensten voor de corporatie dagelijks een zielmis gelezen voor Jan Lysbethsz.⁵² In 1478 bespraken Aelbrecht Jansz en zijn vrouw Machtelt een wekelijkse mis op het St-Apollonia-altaar in de St-Pieterskerk. In het memorieboek van de kerk wordt expliciet vermeld dat deze mis de activiteiten van de broederschap niet in de weg mocht staan.⁵³ De kerkmeesters zouden er op toezien dat niemand toegang had tot het altaar zolang de diensten van een broederschap nog bezig waren.⁵⁴ In een enkel geval bestond het bestuur van een broeder- of zusterschap uit parochiegeestelijken; zij namen dan uiteraard de uitvoering van de liturgische

45 Zie bijvoorbeeld Jongerius, 'Broederschap der Ellendige Zielen', 11; Struick, 'Weg naar de hemelpoort', 228; Trio, *Volksreligie*, 86 en 344.

46 Zie bijvoorbeeld G. C. M. van Dijk, *De Bossche Optimaten. Geschiedenis van de illustere Lieve Vrouwe broederschap te 's-Hertogenbosch, 1318-1973* (Tilburg 1973) 175; Jongerius, 'Broederschap der Ellendige Zielen', 11; Remling, *Bruderschaften in Franken*, 59.

47 GAL, K inv.nr. 372 fol. 2v.

48 GAL, K inv.nr. 330 fol. 13; uitgegeven door F. van Mieris, *Beschrijving der stad Leyden I* (z. p. 1762) 31.

49 Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad*, I 150.

50 GAL, NHKV inv.nr. 2085.

51 Zie GAL, K inv.nr. 407; lijst van broederschappen, aangelegd door stadssecretaris Jan van Hout. Hier is te zien welke broeder- en zusterschappen in de St-Pieterskerk een altaar deelden.

52 GAL, NHKV inv.nr. 2085.

53 GAL, K inv.nr. 7 fol. 99v.

54 Zie bijvoorbeeld Van Mieris, *Beschrijving der stad Leyden*, I 31.

vieringen voor hun rekening. Zo lezen we in de statuten van de Heilig Sacramentsbroeder- en zusterschap (St-Pancraskerk), die in 1503 opgericht werd, dat de geestelijken die lid waren van de corporatie diverse liturgische taken op zich moesten nemen.⁵⁵

De broederschappen en de parochiekerken maakten ook afspraken op financieel gebied. De weversbroederschap (St-Pieterskerk) betaalde vanaf 1434 jaarlijks 15 stuivers aan de kerkmeesters van de St-Pieterskerk, die voor dit bedrag tijdens de generale memorie op St-Severusavond en -dag kaarsen brandden voor de beelden van de apostelen in het koor.⁵⁶

Ondanks het sluiten van overeenkomsten was de relatie tussen de broeder- en zusterschappen en de parochiekerken niet altijd even harmonieus. Meerdere malen ontstonden er geschillen. Een geschil dat langere tijd voortduurde, was dat tussen de Heilig Sacramentsbroeder- en zusterschap en de commandeur van de St-Pieterskerk. We lezen dat de gemeente dagelijks getuige was van 'hoir kijflicke woorden, zoe in der kercke als daer buyten ende die groote haet ende nijt die zij jegens malcanderen dragen'.⁵⁷ De commandeur eiste dat de broederschap hem zou erkennen als haar pastoor en dat zij hem naar behoren zou betalen. Hij verzocht de broederschap tevens zich te houden aan haar statuten en de afspraken die met de vorige commandeur, wijlen heer Jorys Florysz, gemaakt waren (waarschijnlijk waren dit afspraken op financieel gebied). De twee partijen werden in 1548 door het Leidse stadsbestuur gemaand om hun geschil over de betaling van de commandeur en zijn heren voor te leggen aan scheidsrechters. In de arbitrale uitspraak werd de commandeur opgedragen om zich aan zijn verplichtingen te houden, zoals die vastgelegd waren in de statuten van de broederschap uit 1508.⁵⁸ Deze zijn echter niet bewaard gebleven, waardoor niet duidelijk is wat de verplichtingen precies inhielden. Er werd tevens bepaald dat de commandeur en zijn gezellen lid konden worden van de broederschap, indien zij dit wensten. Het is helaas onduidelijk welke liturgische diensten de commandeur en zijn heren hielden voor deze broeder- en zusterschap. Het is echter zeer aannemelijk dat het onder andere diensten in het kader van de dodenzorg betrof; we weten in ieder geval dat de corporatie in een latere periode (tussen 1566 en 1570) zielmissen liet opdragen in de St-Pieterskerk.⁵⁹

Uitvaart

De uitvaart van overleden broeders en zusters bestond uit het dragen van het lichaam van de dode naar de kerk, het houden van een mis en de begrafenis.⁶⁰ Voor dit alles plaatsvond, moesten de leden natuurlijk eerst op de hoogte gesteld worden van het overlijden van een medebroeder- of zuster. De bestuurders van de St-Nicolaasbroederschap (St-Pieterskerk) stuurden in dit geval een bode langs de leden, waarna de medebroeders zich verzamelden bij het huis van de overledene. Ze droegen de dode naar de kerk, waar vervolgens de uitvaartmis en begrafenis plaats hadden.⁶¹ Ook het bestuur van de St-Victorsbroeder- en zusterschap van de molenaars (Onze Lieve Vrouwekerk) zond bij een sterfgeval een bode langs de leden, met

55 GAL, K inv.nr. 1423 fol. 1-5.

56 GAL, K inv.nr. 7 fol. 96.

57 GAL, K inv.nr. 1372.

58 GAL, Archief van het Heilige Geest Weeshuis (hierna HG) inv.nr. 4573.

59 GAL, K inv.nr. 331.

60 Zie bijvoorbeeld GAL, K inv.nr. 1423 fol. 5v.

61 GAL, K inv.nr. 330 fol. 15.

het verzoek naar de kerk te komen en te offeren voor de dode 'als zy wilden dat men voir hem dede'.⁶² Als men niet persoonlijk kon komen, mocht men een offerpenning (een penning voor het offerblok) zenden. De zusterschap van St-Catharina (St-Pieterskerk) zond bij een sterfgeval het vaandel van de corporatie naar het huis van de dode.⁶³ De broederschap van de kleermakers (St-Pancraskerk) zond haar vaandel en pelle (het doodskleed) naar het huis van de overledene.⁶⁴ Waarschijnlijk werd het lichaam van de dode vervolgens met deze attributen naar de kerk gedragen. Eenmaal in de kerk werden bij de Heilig Sacramentsbroederschap (St-Pancraskerk) vier kaarsen op de pelle geplaatst gedurende de uitvaartmis. Na de mis werd staande een *Miserere mei Deus* gelezen met een collect (kort gebed).⁶⁵

Bij de uitvaart hoorde vaak een brooduitdeling aan de armen, die plaatsvond op het kerkhof of bij het huis van de overledene. De broeders en zusters van het Heilig Kruis (Onze Lieve Vrouwekerk) stuurden, voor zij het lichaam van de overledene naar de kerk droegen, brood naar zijn of haar huis, ter waarde van vijf schellingen.⁶⁶ Deze vorm van armenzorg was overigens niet specifiek voor broedersschappen; lieden die geen lid waren van een broederschap konden bijvoorbeeld in hun testament of bij de bespreking van een memorie vastleggen dat bij hun uitvaart een brooduitdeling moest plaatsvinden.⁶⁷

Herinnering

Na de begrafenis van een dode broeder of zuster werd een vastgesteld aantal zielmissen gehouden voor de overledene. De leden van ambachtsbroedersschappen waren verplicht om op deze tijdstippen naar de kerk te gaan om te offeren.⁶⁸ Bij de schippersbroeder- en zusterschap (St-Pancraskerk) werd gedurende zes dagen na een begrafenis dagelijks een zielmis voor de overledene opgedragen.⁶⁹ In 1568 werd het aantal te houden zielmissen in een nieuwe ordonnantie verhoogd naar twaalf.⁷⁰ Het aantal zielmissen kon sterk verschillen per broederschap. Bij de kramersbroeder- en zusterschap (St-Pancraskerk) kreeg men drie zielmissen na de begrafenis, bij de molenaarsbroeder- en zusterschap (Onze Lieve Vrouwekerk) acht en bij de broedersschappen van St-Nicolaas (St-Pieterskerk) en het Heilig Kruis (Onze Lieve Vrouwekerk) zelfs 32. Bij deze laatste corporatie werd op de maandag na het overlijden van een broeder of zuster na de vespers een vigilie van drie lessen (met drie lezingen in de Heilige Schrift) gezongen en een grafgang gemaakt.⁷¹

Waarschijnlijk hielden vrijwel alle Leidse broedersschappen jaarlijks een generale memorie of jaargetijde, waarbij gebeden werd voor het zielenheil van alle levende(!)⁷² en dode broeders en zusters. Zo'n memoriedienst besloeg twee dagdelen; een vigilie (namiddag of avond)

62 Overvoorde, 'Ordonnanties', 548.

63 GAL, K inv.nr. 1378, boekjaren 1568/71.

64 Overvoorde, 'Ordonnanties', 603.

65 GAL, K inv.nr. 1423 fol. 5v.

66 GAL, K inv.nr. 372 fol. 13v.

67 M. van Baarsel, 'De memoriemeesters van de Pieterskerk', *Leids Jaarboekje* 74 (1982) 25-55, aldaar 27; Swanson, *Religion and devotion*, 230.

68 Overvoorde, 'Ordonnanties', passim.

69 Ibidem, 559.

70 Ibidem, 615.

71 Ibidem, 568, 547; GAL, K inv.nr. 330 fol. 15; inv.nr. 372 fol. 13v.

72 Een zielmis kon al uitgevoerd worden als de begunstiger nog leefde; zie Faber, 'Laat-middeleeuwse obsessie', 28.

en de ochtend daarna. Bij de broederschappen was dit vaak op zondag en maandag na de patroondag. Op beide tijdstippen bezochten enkele priesters het graf, waarbij men bad en enkele psalmen zong zoals *Miserere mei Deus* en *De profundis*.⁷³ In de ochtend werd een zielmis gehouden, waarbij over het algemeen de broeders en zusters aanwezig moesten zijn om te bidden. Voor de levende en dode zusters van St-Barbara (St-Pieterskerk) werd jaarlijks een memorie gehouden op zondag en maandag na St-Barbaradag (4 december). Op deze dagen werd een deel van de kerk op kosten van de zusterschap verlicht, namelijk het koor en de pilaren tijdens de vespers, metten en hoogmis.⁷⁴ In het memorieboek werd opgetekend dat de dienst ook gehouden zou moeten worden als de zusterschap niet meer bestond.⁷⁵ De bewaasters van de zusterschap zorgden voor een brooduitdeling bij de generale memorie. Als de zusterschap ten onder zou gaan, zouden de kerkmeesters deze taak overnemen.⁷⁶ We zien ongeveer dezelfde bepalingen bij de zusterschap van St-Catharina (St-Pieterskerk), die ook een generale memorie hield op zondag en maandag na de patroondag (25 november).⁷⁷ Tijdens deze dienst maakte men blijkbaar gebruik van een lijk (dat natuurlijk niet echt was), want blijkens de rekeningen gaf de zusterschap een halve stuiver uit aan het zetten en bedekken (met de pelle) van het lijk.⁷⁸ De zusters lieten tijdens de generale memorie door de Heilige Geestmeesters voor een bedrag van zestien schellingen aan brood uitdelen op het kerkhof.⁷⁹ De memorie voor de broeders van het Heilig Kruis (St-Pieterskerk) vond plaats op zondag en maandag na Heilig Kruisdag (14 september), op het koor met de pelle van de broederschap en vier stalkaarsen.⁸⁰ De broederschap van het Heilig Sacrament (St-Pancraskerk) hield een generale memorie op dinsdag en woensdag na Heilig Sacramentsdag.⁸¹

Het belang van de generale memorie in de dodenzorg door broederschappen is onduidelijk. In Italië zou het houden van een generale memorie door de corporaties gebruikelijk zijn geweest.⁸² Dit kan echter niet voor alle steden of broederschappen in de Nederlanden aange-toond worden. Zo heeft Trio voor de stad Gent slechts voor zes broederschappen vast kunnen stellen dat zij een generale memorie hielden.⁸³ Omdat zich in het Gentse bronnenmateriaal veel statuten en rekeningen bevinden, bronnen die ons juist informatie verschaffen over dit aspect van de dodenzorg, lijkt de uitspraak gerechtvaardigd dat de generale memorie bij de Gentse broederschappen slechts een kleine rol in de dodenzorg speelde. In Leiden kan van vijftien van de 32 broeder- en zusterschappen die zich met dodenzorg bezighielden, aange-toond worden dat zij een generale memorie hielden. Het gaat hier om tien religieuze en vijf ambachtsbroeder- en zusterschappen. Hieruit kan echter niet geconcludeerd worden dat de generale memorie slechts een geringe betekenis voor de corporaties had, omdat statuten en

73 Bijvoorbeeld bij de St-Nicolaasbroederschap in de St-Pancraskerk; zie GAL, K inv.nr. 419 fol. 102 en bij de kleermakersbroederschap (St-Pancraskerk); zie Overvoorde, 'Ordonnanties', 605. Zie voor de algemene gang van zaken bij een jaargetijde Van Baarsel, 'Memoriemeesters van de Pieterskerk', 26-27.

74 GAL, K inv.nr. 7 fol. 89v.

75 Ibidem.

76 Ibidem.

77 GAL, HG inv.nr. 428 fol. 57v. en 101v.; GAL, K inv.nr. 7 fol. 90.

78 De Baar, 'Nadagen', 24.

79 De Heilige Geestmeesters leidden de armenzorg en beheerden de daartoe aangewezen fondsen. Het verzorgen van brooduitdelingen aan de armen was een van hun taken. Zie Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad*, I 151; GAL, HG inv.nr. 428 fol. 57v. en 101v.

80 GAL, K inv.nr. 7 fol. 93.

81 GAL, K inv.nr. 1423 fol. 4v.

82 Black, *Italian confraternities*, 105.

83 Trio, *Volksreligie*, 284.



Afb. 3. De St-Pieterskerk te Leiden, vanaf de zuidzijde, 1670. Links zien we het klokhuis. Kopergravure door C. Hagen (23 x 28½ cm). Gemeentearchief Leiden, Prentverzameling 21881.

rekeningen veelal niet bewaard zijn gebleven. Het is dan ook zeer waarschijnlijk dat het aantal broederschappen dat zich met deze vorm van dodenzorg bezighield, in de praktijk veel hoger was.

Naast de (individuele) zielmissen na een begrafenis en de jaarlijkse (collectieve) generale memorie lieten de broederschappen op vastgestelde tijden collectieve zielmissen opdragen. Zo nam de St-Nicolaasbroederschap in de St-Pieterskerk een kapelaan in dienst die elke maandagochtend een zielmis hield op het altaar van de broederschap.⁸⁴ De Heilig Kruisbroeder- en zusterschap in de Onze Lieve Vrouwekerk liet elke dinsdagochtend een mis lezen voor haar dode broeders en zusters, en elke vrijdag hield men na de mis een commendatie (gebed) voor de levende en dode broeders en zusters.⁸⁵ Vanaf 1510 hield de broeder- en zusterschap van het Heilig Sacrament (St-Pancraskerk) elke eerste en derde woensdag van de maand een gezongen mis 'ter eeren Goedts, sijnder gebenedider moeder Maria ende bijzonder ter eeren van die heijlige vijff wonden ons here Jesu Christi ende tot salicheijt ende laefnisse van die zielen der broederen ende susteren levende ende doot'.⁸⁶ De mis werd voorafgegaan door gezang van de choralen (koorknappen). Tijdens de mis werden de grote klokken geluid.⁸⁷

84 GAL, K inv.nr. 330 fol. 13.

85 GAL, K inv.nr. 372 fol. 13v.

86 GAL, K inv.nr. 1423 fol. 5.

87 Ibidem.

Tenslotte lijkt het erop dat ook in missen die niet speciaal in het kader van de dodenzorg stonden, aandacht geschonken werd aan het zielenheil van de levende en dode broeders en zusters. De Heilig Kruisbroederschap (St-Pieterskerk) liet vanaf 1423 elke vrijdag een mis van het Heilig Kruis zingen op het hoogaltaar of het altaar van de corporatie. Na het *Miserere mei Deus* werd een collect gehouden voor de levende en dode broeders.⁸⁸

Doodschuld

De doodschuld was het bedrag dat een overleden broeder of zuster na zijn of haar dood aan de corporatie naliet, zodat deze de uitvaart en eventueel de herinnering (door zielmissen en grafgangen) kon bekostigen. De broederschap verhaalde de doodschuld op de erfgenamen van de overledene. Het kwam ook voor dat een broeder of zuster de doodschuld bij het leven al betaalde. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de rekening van de St-Catharinazusterschap (St-Pieterskerk).⁸⁹ Het precieze bedrag van de doodschuld werd waarschijnlijk vastgelegd in de statuten en verschilde per broederschap. In de statuten van de Heilig Sacramentsbroederschap (St-Pancraskerk), die dateren uit 1503, zien we dat elk lid een doodschuld moest betalen van twaalf plakken.⁹⁰ De dode broeder of zuster kreeg hiervoor een memorie tijdens de mis van de broederschap, waarbij men vier kaarsen op het koor zette. Een broeder of zuster mocht natuurlijk altijd meer dan het vastgestelde bedrag geven. Dat dit inderdaad voorkwam, blijkt uit de rekeningen van de St-Maria Magdalenabroeder- en zusterschap (St-Pieterskerk). De doodschuld was vastgesteld op 25 stuivers. Van Marie Pieter Bouwensdr, weduwe van Gijsbrecht van der Bouchorst, ontving men 50 stuivers, waarvan er na de uitvaart nog 12½ overbleven. De corporatie had dus 37½ stuivers uitgegeven aan haar uitvaart, terwijl het bedrag dat betaald moest worden 25 stuivers was. Het is aannemelijk dat een broederschap alleen zoveel uitgif aan een uitvaart als de overledene of de erfgenamen een aardig bedrag hadden nagelaten (in dit geval 50 stuivers). Het bedrag dat overbleef boekte men gewoon als inkomsten.⁹¹ De leden van de St-Maria Magdalenabroeder- en zusterschap betaalden in de periode 1548-1561 een gemiddelde doodschuld van 29½ stuiver.⁹² Men ontving namelijk in totaal 676½ stuiver van 23 personen. Van dit bedrag boekte men 267½ stuiver als inkomsten! We zien ook bij andere broederschappen dat het betaalde bedrag hoger was dan de eigenlijke kosten die men maakte, bijvoorbeeld in Gent en in Utrecht bij de broederschap der Ellendige Zielen; ook hier werd het restbedrag geboekt als inkomsten.⁹³ Ter vergelijking: een meester-metselaar verdiende in deze periode ongeveer zes stuivers per dag.⁹⁴

Wat gebeurde er nu als een broeder of zuster of de erfgenamen de doodschuld niet of niet volledig op kon(den) brengen? Sommige broederschappen scholden in dat geval het bedrag kwijt. We zien dit bijvoorbeeld bij de broederschappen van de schippers (St-Pancraskerk) en de timmerlieden (St-Pieterskerk).⁹⁵ Bij de schippers zorgden de homans (bestuurders) er dan

88 GAL, K inv.nr. 7 fol. 92v.

89 GAL, K inv.nr. 1378 boekjaren 1568/71.

90 GAL, K inv.nr. 1423 fol. 3.

91 GAL, K inv.nr. 1379, boekjaar 1549/50.

92 GAL, K inv.nr. 1379.

93 Jongerius, 'Broederschap der Ellendige Zielen', 22; Trio, *Volksreligie*, 151.

94 L. Noordegraaf en J.T. Schoenmakers, *Daglonen in Holland 1450-1600* (Amsterdam 1984) 96.

95 Overvoorde, 'Ordonnanties', 558-563 en 613-617; GAL, Gilden inv.nr. 1101.

voor dat, op verzoek van vrienden (verwanten), op kosten van de broederschap twee kaarsen op het blok (de doodskist) van de overledene geplaatst werden.⁹⁶ Het is overigens aannemelijk dat de uitvaart van deze lieden een soberder karakter had dan de uitvaart van lieden die wel de doodschuld betaalden. Bij de schippersbroederschap werden geen zielmissen opgedragen als er geen doodschuld betaald was.⁹⁷ Kwijtschelding van betaling kwam maar weinig voor. We kennen meerdere voorbeelden van conflicten met erfgenamen die niet of te weinig betaalden. Zo klaagden de homans van de metselaarsbroederschap van de Vier Gekroonden (St-Pieterskerk) in 1536 Marie Florysdr aan, omdat zij als erfgenaam van Jacop Florysz weigerde zijn doodschuld te betalen.⁹⁸ De koperslager Jan Korsz wilde na de dood van zijn vrouw Katrijn Claesdr in 1560 niet meer dan acht stuivers geven aan de St-Catharinazusterschap (St-Pieterskerk). Men vond dit bedrag blijkbaar te laag; de zusterschap liet geen missen lezen voor Katrijn maar gaf slechts één stuiver uit aan de knecht die het vaandel van de zusterschap bracht, waarschijnlijk naar het huis van de overledene. De rest van het bedrag boekte men als inkomsten.⁹⁹ We zien iets dergelijks gebeuren als de erfgenamen van Barbara Aerntsdr 'die bontwerxter' slechts bereid zijn om 7½ stuiver aan de St-Maria Magdalenabroeder- en zusterschap (St-Pieterskerk) te betalen.¹⁰⁰ Hier boekte de broederschap zelfs het hele bedrag als inkomsten. Men gaf geen geld uit aan de uitvaart van de overleden zuster, terwijl dat wel mogelijk was met dit bedrag. In het boekjaar 1552/53 blijkt namelijk dat de broederschap 7½ stuiver uitgaf aan de uitvaart van meester Morijs Ghijsbrechtsz, pastoor te Oegstgeest. Van zijn doodschuld van 25 stuivers bleven er namelijk 17½ over.¹⁰¹ Eén broederschap eiste de kosten van een begrafenis zelfs terug. In 1473 schoot de broederschap van St-Cosmas en Damiaan van de barbiers en chirurgijns (Onze Lieve Vrouwekerk) geld voor om de begrafenis van Jan Dircxz te bekostigen. Later dat jaar probeerde de broederschap dit geld terug te krijgen door het huis van wijlen Jan te verkopen.¹⁰² Waarschijnlijk was Jan lid van deze broederschap en had hij zijn doodschuld niet betaald. Het was overigens mogelijk dat de erfgenamen zorgden voor de uitvaart of een deel daarvan. Zo namen de erfgenamen van Claesgen van Leeuwen de uitvaartmissen voor Claesgen voor hun rekening. Verder betaalden ze nog een doodschuld van vijftien stuivers aan de St-Catharinazusterschap.¹⁰³ In deze gevallen vult het dodenritueel van de broederschap dat van de familie aan. In sommige streken was een dergelijke samenwerking gebruikelijk. In Italië zorgden de vrouwen uit de familie van de overledene voor het wassen van het dode lichaam en het rituele geweeklaag, terwijl de broederschap zorgde voor een baar, doodskleed, was en aanwezig bij de uitvaart.¹⁰⁴

Uit het voorgaande is al gebleken dat het bedrag dat men aan doodschuld moest betalen per broeder- of zusterschap verschilde. De hoogte van dergelijke verplichte financiële bijdragen had uiteraard gevolgen voor de sociale samenstelling van de corporaties; grote financiële verplichtingen vormden een drempel voor de minder draagkrachtigen. Dit heeft geleid tot de algemene vaststelling dat niet alle sociale groepen zich het lidmaatschap van een broeder- of zusterschap konden veroorloven. Volgens Trio geldt dan ook als algemene regel dat de reli-

96 Overvoorde, 'Ordonnanties', 615.

97 Overvoorde, 'Leidsche ambachtsbroederschappen', 361.

98 GAL, Oud-Rechterlijk archief (hierna RA) inv.nr. 42 deel 10, 28 augustus.

99 GAL, K inv.nr. 1378, boekjaar 1560/61.

100 GAL, K inv.nr. 1379, boekjaar 1549/50.

101 Ibidem, boekjaar 1552/53.

102 GAL, RA inv.nr. 51 deel A fol. 148v.

103 GAL, K inv.nr. 1378, boekjaren 1568/71.

104 Banker, *Death in the community*, 96; Henderson, *Piety and charity*, 157.

gieuze broederschappen ‘voornamelijk rekruteerden uit de betere sociale klassen’.¹⁰⁵ Zelfs broederschappen die ‘goedkope’ waren, dat wil zeggen: die minder financiële verplichtingen oplegden, trokken waarschijnlijk weinig lieden uit de armste bevolkingsgroepen.¹⁰⁶

Het is niet mogelijk om alleen op basis van de doodschuld een onderscheid te maken tussen ‘dure’ en ‘goedkope’ broeder- en zusterschappen; dit kan alleen als alle verplichte bijdragen geanalyseerd worden. Toch is het in dit kader interessant om de verschillen in doodschuld tussen de diverse Leidse broeder- en zusterschappen nader te bekijken. Het bedrag van de doodschuld varieerde per corporatie van 7½ tot veertig stuivers. Na 1550 kwamen bedragen van dertig of veertig stuivers echter niet meer voor; het hoogste bedrag dat we tegenkomen is 25 stuivers. Bij de droogscheerdersbroederschap van St-Vitus en Modestus (St-Pieterskerk) kon men zelfs kiezen tussen twee verschillende bedragen; men betaalde 24 stuivers voor een uitvaart met brooduitdeling en twintig stuivers voor een uitvaart zonder.¹⁰⁷ Er was slechts één corporatie waarbij de leden in plaats van een geldbedrag (15 stuivers) hun beste tabberd (lang overkleed) mochten geven.¹⁰⁸ Dit was het geval bij de broeder- en zusterschap van St-Victor van de molenaars (Onze Lieve Vrouwekerk).¹⁰⁹ Het kwam tevens voor dat men binnen een corporatie verschillende bedragen hanteerde voor verschillende leden. De kleermakers die lid waren van de broederschap van St-Franciscus werden geacht een doodschuld van 25 stuivers te betalen. Lieden die het kleermakersambacht niet uitoefenden, maar ‘uuyt minne begeren te wesen int voorscreven gilde’, hoefden slechts 10 stuivers te betalen.¹¹⁰ Bij de broederschap van St-Jeroen van de bezemmakers moesten leden een doodschuld van 7½ stuiver betalen; deze verplichting gold echter niet voor knechten.¹¹¹

De heffing van een doodschuld of een soortgelijke bijdrage lijkt een algemeen verschijnsel te zijn in het laatmiddeleeuwse broederschapswezen. Niet alleen in de Nederlanden, maar ook in steden als Hamburg, Lübeck en San Sepolcro komen we deze bijdrage tegen.¹¹² Vaak werd extra ondersteuning geboden aan arme leden; de broederschap van San Bartolomeo (San Sepolcro) verschafte kaarsen bij de mis als de erfgenamen van een overleden broeder of zuster te arm waren om die te betalen.¹¹³ Ook de Gentse broederschappen sprongen bij, in ieder geval tot 1400, als een broeder of zuster niet genoeg had nagelaten om de uitvaart te bekostigen.¹¹⁴ Toch is niet met zekerheid te zeggen of alle broederschappen een doodschuld van hun leden eisten. In Gent komen we de doodschuld bij alle corporaties tegen, maar de bijdrage had niet altijd een verplicht karakter. Vooral bij de broederschappen die na 1450 opgericht werden, was de bijdrage vrijblijvend.¹¹⁵ Bij een aantal Utrechtse broederschappen werd van de doodschuld overigens alleen de uitvaart bekostigd. De kosten voor de zielmissen werden door de leden opgebracht in de vorm van ‘zielgeld’.¹¹⁶ In een aantal Leidse broeder-

105 Trio, *Volksreligie*, 229.

106 Zie Banker, *Death in the community*, 53; Leguijt, ‘Wanneer een broeder of suster sterft’, 9; Remling, *Bruderschaften in Franken*, 346.

107 N. W. Posthumus, *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid* (Den Haag 1910-1911) II, 629-630.

108 In Gent kwam dit vaker voor; zie Trio, *Volksreligie*, 149.

109 Overvoorde, ‘Ordonnanties’, 545-551.

110 Ibidem, 599-605.

111 Ibidem, 618-620.

112 Zie respectievelijk: Brandes, ‘Geistlichen Bruderschaften’, I 144; Zmyslony, *Bruderschaften in Lübeck*, 140; Banker, *Death in the community*, 95.

113 Banker, *Death in the community*, 95.

114 Trio, *Volksreligie*, 312-313.

115 Ibidem, 149.

116 Zie Jongerius, ‘Broederschap der Ellendige Zielen’, 29; Leguijt, ‘Wanneer een broeder of suster sterft’, 15.

schapsrekeningen komt de post doodschuld helemaal niet voor. Het is mogelijk dat de bijdrage niet als zodanig te herkennen is. Sommige broeder- en zusterschappen hieven bijdragen 'ten behoeve van het altaar' of 'ten behoeve van de broederschap', waarbij het natuurlijk mogelijk was dat hiervan uitvaarten en zielmissen betaald werden.¹¹⁷ Een broederschap kon ook een extra bijdrage heffen voor de uitvaart van overleden broeders en zusters. In dat geval betaalden alle leden mee aan de uitvaart van een medebroeder of -zuster. Het is aannemelijk dat zo'n heffing de doodschuld verving. Bij de St-Nicolaasbroederschap (St-Pieterskerk) gaf elk lid een halve 'Calisse nobel' voor de uitvaart van een overleden broeder.¹¹⁸ In de statuten van deze corporatie werd tevens bepaald dat de broeders op St-Nicolaasdag een stuiver aan de homans moesten betalen. Van dit bedrag werden de versiering van het altaar en de missen, waaronder de jaarlijkse generale memorie, bekostigd.¹¹⁹

Betrokkenheid van de leden en het bestuur

Als men eenmaal lid was van een broederschap deelde men in de goede werken en gebeden van de corporatie.¹²⁰ Hier stond echter ook iets tegenover: van de leden werd verwacht dat zij zich aan hun verplichtingen hielden, op straffe van een boete. Naast financiële verplichtingen ging het hier om de aanwezigheid bij bepaalde activiteiten. Ambachtslieden moesten over het algemeen aanwezig zijn bij de uitvaart van een medebroeder of -zuster. Dit was bijvoorbeeld het geval bij de broeder- en zusterschappen van de droogscheerders (St-Pieterskerk), korenkopers (St-Pieterskerk), kleermakers (St-Pancraskerk), kramers (St-Pancraskerk), schoenmakers (St-Pieterskerk), schippers (St-Pancraskerk) en smeden (St-Pieterskerk).¹²¹ In al deze gevallen waren zij die ziek of de stad uit waren, geëxcuseerd. De schippers moesten in de kerk blijven tot de dode begraven was, om te bidden voor zijn of haar ziel.¹²² We weten slechts van een enkele religieuze broederschap dat aanwezigheid bij de uitvaart voor de leden verplicht was. De broeders van St-Nicolaas (St-Pieterskerk) werden geacht het lichaam van de overledene naar de kerk te dragen en aldaar de begrafenis bij te wonen, waarbij men offergaven gaf en bad voor het zielenheil van de dode.¹²³ Verplichte aanwezigheid bij de uitvaart komen we ook tegen bij broedersschappen in Hamburg, Lübeck, het oude bisdom Würzburg en Utrecht.¹²⁴

In een aantal gevallen was aanwezigheid bij de generale memorie verplicht. De leden van de molenaarsbroeder- en zusterschap (Onze Lieve Vrouwekerk) werden dan geacht 'ter kercken te comen ende te bidden trouwelick voir die levende ende dode broederen ende susteren'.¹²⁵ De kleermakers die lid waren van de broederschap van St-Franciscus (St-Pancraskerk)

117 Zie voor dergelijke bijdragen bijvoorbeeld GAL, K inv.nr. 330; Overvoorde, 'Ordonnanties', 540-542; 555-557; 599 605; 610; Posthumus, *Bronnen tot de geschiedenis*, I 322, II 258-260.

118 GAL, K inv.nr. 330 fol. 15.

119 Ibidem, fol. 14.

120 Henderson, *Piety and charity*, 156; Th.H.F. van Riemsdijk, *Geschiedenis van de kerspelkerk van St. Jacob te Utrecht* (Leiden 1882) 162.

121 Zie Overvoorde, 'Ordonnanties', passim en Posthumus, *Bronnen tot de geschiedenis*, II 558.

122 Ibidem, 559.

123 GAL, K inv.nr. 330 fol. 15.

124 Zie respectievelijk: Brandes, 'Geistlichen Bruderschaften', I 95 en 148; Zmyslony, *Bruderschaften in Lübeck*, 135; Remling, *Bruderschaften in Franken*, 215; Jongerius, 'Broederschap der Ellendige Zielen', 12; Struick, 'Weg naar de hemelpoort', 217, 222.

125 Overvoorde, 'Ordonnanties', 550.

moesten op de dag van het patroonfeest en de dag daarna naar de kerk komen ‘ende bidden voor malcanderen, gelijk zy wilden dat men voor heur doen zoude’.¹²⁶

De algemene taak van het bestuur van een broeder- en zusterschap was het beheer van de corporatie en haar bezittingen; het bestuur moest er voor zorgen dat de broederschap in stand bleef en dat de gebruiken gehandhaafd werden. De activiteiten van de broederschap, bijvoorbeeld op het gebied van de dodenzorg, moesten georganiseerd worden. We hebben al gezien dat de bestuurders afspraken maakten met de parochiekerk waar de broederschap gevestigd was en dat zij bijvoorbeeld de kapelaan in dienst namen die de broederschapsmissen verzorgde.¹²⁷ De bestuurders hadden naast hun taken specifieke verplichtingen, waaronder aanwezigheidsplicht bij bepaalde activiteiten. Als deze plicht gold voor de leden, zal zij zeker ook voor het bestuur gegolden hebben. Hiernaast was het mogelijk dat de aanwezigheidsplicht alleen voor het bestuur gold. Zo was het volgens de statuten van de Leidse Heilig Sacramentsbroeder- en zusterschap (St-Pancraskerk) verplicht voor de procuratoren om te participeren in de zielmissen en de generale memorie.¹²⁸ In Gent kwam verplichte aanwezigheid van het bestuur bij zielmissen amper voor.¹²⁹ We zien in Gent wel dat na 1400 de verplichtingen van de leden afnamen, terwijl ze voor het bestuur bleven bestaan. Hierdoor werd volgens Trio ‘het corporatief leven gereduceerd tot de kleine kern van bestuurders’.¹³⁰ Hij spreekt in dit verband, in navolging van de Franse literatuur, over ‘une participation à deux vitesses’.

Uitgaven in verband met de dodenzorg

Een van de belangrijkste activiteiten van de broederschappen was het houden van liturgische diensten. Het leeuwendeel van de vaste uitgaven ging dan ook naar de bekostiging van dergelijke diensten.¹³¹ De omvang van een dienst en het aantal ceremonies per week verschilden per broederschap. Het zal duidelijk zijn dat een meer welvarende broederschap meer of uitgebreider religieuze diensten kon laten doen dan een minder welvarende.

De belangrijkste uitgavenposten in verband met de dodenzorg werden gevormd door zielmissen en de verlichting van het altaar. Zo betaalde de broederschap het loon van de bedienaren. Het ging hier bijvoorbeeld om de priester die de mis zong of las, de diaken en de subdiaken, de zangers, de koster die het altaar dekte met gewaden en de klokken luidde, de lichter die kaarsen op het altaar aanstak en weer doofde en tenslotte de organist die zorgde voor de muzikale begeleiding.¹³² De St-Nicolaasbroederschap in de St-Pieterskerk keerde de volgende bedragen uit voor de algemene memorie: de parochiepriesters en koster kregen elk ‘s avonds en ’s ochtends een kwart stuiver, de priesters die op deze tijdstippen een grafgang maakten nog eens een achtste stuiver. Helaas vinden we in de rekeningen de uitgaven voor religieuze diensten niet altijd uitgesplitst terug, waardoor het soms moeilijk is om de zielmissen van de andere missen te onderscheiden. In de rekeningen van de Heilig Sacraments-

126 Ibidem, 605.

127 Bijvoorbeeld in GAL, K inv.nr. 330 fol. 13v.

128 GAL, K inv.nr. 1423 fol. 2v.

129 Trio, *Volksreligie*, 138.

130 Ibidem, 338.

131 Zie bijvoorbeeld Henderson, *Piety and charity*, 166; Jongerius, ‘Broederschap der Ellendige Zielen’, 23; Struick, ‘Weg naar de hemelpoort’, 219.

132 Zie bijvoorbeeld GAL, K inv.nr. 330 fol. 12 en inv.nr. 1092.

broederschap (St-Pieterskerk) is bijvoorbeeld alleen te zien hoeveel de wekelijkse missen op woensdag en donderdag in totaal kostten.¹³³

Variabele uitgaven betroffen de aanschaf, het onderhoud en de uitrusting van het broederschapsaltaar. Toen de vollersbroederschap van St-Nicasius (St-Pieterskerk) in 1496 een nieuw altaar liet maken, gaf men alleen al ongeveer 200 Rijnsponders uit aan steen, kalk, ijzerwerk, een altaartafel en een 'verhemelt'.¹³⁴ Het zal duidelijk zijn dat het onderhoud en de uitrusting van bestaande altaren minder kosten met zich meebrachten. Het gaat hier bijvoorbeeld om het schoonhouden van het altaar. Zo kreeg de kapelaan van de ambachtsbroederschap van St-Agatha van de ververs (St-Pancraskerk) jaarlijks een nieuwe 'bonet' of hoed ter waarde van 9 stuivers 'voer alle dinck te laten wasschen'.¹³⁵

De uitrusting van het altaar brengt ons op het bezit van objecten die in verband met de liturgie gebruikt werden. De vollersbroederschap van St-Nicasius (St-Pieterskerk) liet in 1496 niet alleen een nieuw altaar maken, maar besteedde ook nog eens 82 gulden aan het vermaken van een missaal, het maken van een pelle, een altaarlaken, twee metalen kandelaars, een voetkleed en een kistje om de ornamenten in te bewaren.¹³⁶ De Jeruzalembroederschap bezat de volgende voorwerpen: verschillende beelden en boeken, kaarsen en kandelaars, een mantel (om een beeld van de vereerde heilige mee te bekleden), een tabernakel van St-Anna, een wijwaterkwast, een altaarkleed en een schaalte om tijdens de mis brood in te leggen.¹³⁷ Dat de kosten voor de aanschaf van dergelijke objecten flink op konden lopen, blijkt wel uit het bedrag dat de St-Catharinazusterschap (St-Pieterskerk) in 1556/57 uitgaf aan de vervaardiging van een nieuwe pelle; 23 gulden en 1½ stuiver!¹³⁸ Alleen al de stof en de voering kostten bijna tien gulden. Het doodskleed werd versierd met franje en er werden beelden en raderen op de stof geborduurd.¹³⁹

Verval?

Sommige historici menen dat het verzorgen van een passende begrafenis door de broederschappen in de loop van de tijd in verval raakte. Volgens Trio was dit in Gent na 1400 het geval.¹⁴⁰ Door de grote groei van de ledentallen was het voor de broederschappen financieel en praktisch niet meer haalbaar was om de uitvaart te verzorgen. Men bleef wel zielmissen opdragen in ruil voor de betaalde doodsschuld. Jongerius kwam voor de Broederschap der Ellendige Zielen te Utrecht tot een andere conclusie. Uit de rekeningen van deze corporatie blijkt dat de broederschap ook in de 15e eeuw begrafenissen voor leden regelde.¹⁴¹ Het is moeilijk om in dit verband Gent met Leiden te vergelijken, alleen al omdat de ontwikkeling

133 GAL, K inv.nr. 331.

134 GAL, Gilden inv.nr. 1270 fol. 5.

135 GAL, K inv.nr. 1092, boekjaar 1479/80 en 1480/81.

136 GAL, Gilden inv.nr. 1270 fol. 5-6v.

137 GAL, Archief van de Nederlands Hervormde Diakonie (hierna NHD) inv.nr. 7.

138 GAL, K inv.nr. 1378.

139 Volgens de legende werd Catharina in de late Oudheid vervolgd vanwege haar christelijk geloof. Na met vijftig filosofen gediscussieerd te hebben over dat geloof, werd ze gemarteld; haar ledematen werden gebroken waarna haar lichaam op een rad (wiel) gelegd werd. Het rad brak echter en verwondde de omstanders. Catharina werd vervolgens onthoofd. Het rad werd later een van de attributen van de heilige Catharina.

140 P. Trio, 'Middelleeuwse broederschappen in de Nederlanden. Een balans en perspectieven voor verder onderzoek', *Trajecta* 3 (1994) 97-110, aldaar 108, Trio, *Volksreligie*, 339.

141 Jongerius, 'Broederschap der Ellendige Zielen', 29.

van het broederschapswezen in Leiden veel later op gang lijkt te komen. Er is maar weinig bekend over de Leidse broeder- en zusterschappen rond 1400. We kennen slechts zeven corporaties die tussen 1375 en 1400 functioneerden.

Er zijn wel aanwijzingen voor een algemeen verval van de Leidse broeder- en zusterschappen in de 16e eeuw. Mogelijk is er een verband met de Reformatie.¹⁴² We moeten dit verschijnsel zien in het bredere kader van de kerkelijke crisis die in de Nederlanden na 1520 ontstond.¹⁴³ Schenkingen aan de kerk namen af in aantal en omvang.¹⁴⁴ Het verval van de broeder- en zusterschappen kan niet zozeer afgeleid worden uit hun aantallen, want we hebben al gezien dat het aantal corporaties tot 1575 bleef toenemen. Het verval blijkt vooral uit de manier waarop zij functioneerden. De meest voorkomende tekenen van verval zijn kleine ledentallen, het uitblijven van nieuwe leden en uitgaven die hoger zijn dan de inkomsten. Zo lezen we in de ordonnantie voor de bakkersbroederschap uit 1512 dat het amper nog mogelijk was om de diensten op het altaar te onderhouden, vanwege 'die groote ende zwaere exchysen [...] ende om die grote sterfte, die binnen corte jaeren geweest is'.¹⁴⁵ We weten inderdaad dat rond 1509 veel Leidenaren stierven aan de pest.¹⁴⁶ Soortgelijke problemen worden gesignaleerd bij de broeder- en zusterschap van St-Jacob van de schippers (St-Pancraskerk) in 1517¹⁴⁷ en de kramersbroeder- en zusterschap van St-Nicolaas (St-Pancraskerk) in 1532.¹⁴⁸ We zien hier de weerslag van de sociaal-economische crisis waarin de stad Leiden in deze tijd verkeerde. In de 16e eeuw valt voor het eerst in drie eeuwen een daling in de bevolkingsontwikkeling waar te nemen. De textielnijverheid, die cruciaal was voor de economische bloei van Leiden in de 15e eeuw, raakte in verval. De stedelijke overheid wentelde de ontstane financiële problemen deels af op de burgers door de belastingen te verzwaren.¹⁴⁹

In 1546 vaardigde de stedelijke overheid een algemene ordonnantie uit, waaruit blijkt dat niet alleen de ambachts-, maar ook de religieuze broederschappen problemen hadden.¹⁵⁰ In de ordonnantie lezen we dat verschillende homans bij het gerecht geklaagd hadden over hun problemen bij het onderhouden van de religieuze diensten, omdat de broeders en zusters hun financiële bijdragen niet betaalden. Het gerecht bepaalde dat de homans jaarlijks de bijdragen van de leden moesten innen. De namen van wanbetalers werden doorgegeven aan het gerecht, dat de inning vervolgens overliet aan de stadsbode. Lieden die een goede reden hadden om niet te betalen, moesten deze voorleggen aan het gerecht. Als zij niet door het gerecht in het gelijk gesteld werden, moesten zij alsnog betalen. Tenslotte moesten de homans

142 De 16e eeuw wordt in de literatuur over het algemeen als een periode van verval van de broederschappen gezien; bij Jongerius, 'Broederschap der Ellendige Zielen', 36; Remling, *Bruderschaften in Franken*, 347; Struick, 'Weg naar de hemelpoort', 225; Trio, *Volksreligie*, 83 en 346.

143 Zie hiervoor K. Goudriaan, 'Het einde van de middeleeuwen ontdekt?', *Madoc* 8 (1994) 66-75.

144 Zie bijvoorbeeld J.A. Mol, 'Friezen en het hiernamaals. Zieleheilsbeschikkingen ten gunste van kerken, kloosters en armen in testamenten uit Friesland tot 1580' in: J.A. Mol (red.), *Zorgen voor zekerheid. Studies over Friese testamenten in de vijftiende en zestiende eeuw* (Leeuwarden 1994) 182-213, aldaar 208.

145 Overvoorde, 'Ordonnanties', 552.

146 P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad. Eene Hollandsche stad onder de Bourgondisch-Oostenrijkse heerschappij* (Den Haag 1912) 11.

147 Overvoorde, 'Ordonnanties', 558.

148 Ibidem, 567.

149 D.E.H. de Boer, 'Leiden in de middeleeuwen' in: J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries (red.), *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (z.p. 1991) 33-45, aldaar 39; A.J. Brand, 'Crisis, beleid en differentiatie in de Middeleeuwse Leidse lakennijverheid' in: Moes en De Vries, *Stof uit het Leidse verleden*, 53-65, aldaar 53; L. Knappert, *De opkomst van het protestantisme in eene Noord-Nederlandsche stad. Geschiedenis van de Hervorming binnen Leiden van den aanvang tot op het beleg* (Leiden 1908) 6.

150 Overvoorde, 'Ordonnanties', 620-621.

er voor zorgen dat de hoogtijden weer gevierd werden en dat de toortsen weer rondgedragen zouden worden in de processies. Of de ordonnantie voldoende effect sorteerde, valt te betwijfelen. In 1556 zijn er opnieuw aanwijzingen voor verval van de broederschappen. Op 26 juni van dat jaar kwam Jan Jansz, koster van de Onze Lieve Vrouwekerk, voor het gerecht en klaagde over de afname van zijn inkomsten 'overmits den benarden tijdt'.¹⁵¹ In zijn parochie woonden namelijk veel 'schamele luyden', die niets konden geven. Tevens vierden veel broeder- en zusterschappen hun feestdagen niet meer, aldus Jan Jansz. Als reactie op de tekenen van verval wees het gerecht aan zestig corporaties een superintendent toe. Die moest de rekeningen controleren en ondertekenen. De burgemeesters van Leiden hadden namelijk ontdekt dat de broederschappen hun inkomsten en uitgaven niet netjes bijhielden.¹⁵²

Het is moeilijk aan te geven in hoeverre het verval gevolgen had voor de activiteiten van de broederschappen op het gebied van de dodenzorg. Er zijn geen directe aanwijzingen dat de corporaties de verzorging van een passende begrafenis van hun leden in de 16e eeuw achterwege lieten. Het lijkt er eerder op dat men nog steeds actief was op dit gebied. In normatieve bronnen, zoals statuten en ordonnanties, komen we bepalingen tegen omtrent de betaling van doodschulden, de verzorging van uitvaarten en herinnering van de doden.¹⁵³ En, nog belangrijker, we weten dat men deze taken in de praktijk uitvoerde. In rekeningen zien we bijvoorbeeld de betaling van doodschulden terug, evenals uitgaven aan uitvaarten en zielmissen.¹⁵⁴

Besluit

De zorg voor het zielenheil van de doden was een van de centrale functies van laatmiddeleeuwse lekenbroeder- en zusterschappen. De behoefte aan deze zorg kan verklaard worden vanuit de houding van de laatmiddeleeuwse mens ten opzichte van leven en dood. Het kortstondige aardse leven werd beschouwd als een fase in de *peregrinatio* die elke mens moest afleggen. De dood vormde een breekpunt in deze lange reis, omdat de menselijke ziel dan naar de hemel zou gaan of, wat waarschijnlijker geacht werd, naar de hel of het vagevuur, in afwachting van het Laatste Oordeel. Omdat de uitkomst niet van tevoren vaststond, was de dood omgeven door onzekerheid. Dit leidde ertoe dat de mens al tijdens het leven ging proberen zijn zielenheil veilig te stellen, bijvoorbeeld door de verrichting van goede werken. Na de dood was de ziel overgeleverd aan de genade van God en de inspanningen van de levenden, die de zielen in het vagevuur konden helpen door te bidden, aalmoezen te geven, zielmissen te houden en te vasten.

In de late Middeleeuwen ging men proberen op systematische wijze het zielenheil veilig te stellen. Lid worden van een lekenbroeder- en zusterschap was een van de manieren om dit te doen. Dergelijke corporaties vereerden een patroonheilige en lieten op hun altaar missen en gebeden opdragen voor het zielenheil van de stichters, weldoeners en leden. Het lidmaatschap van een broederschap vormde een aantrekkelijk alternatief voor de stichting van een kapelanie, omdat het relatief goedkoop was.

In deze bijdrage is vooral gekeken naar de specifieke vormen van dodenzorg bij leken-

151 GAL, Archief van de secretarie I 1253-1574 (hierna SA I) inv.nr. 385, 26 juni 1556.

152 GAL, SA I inv.nr. 385, 26 juni 1556 en inv.nr. 390 fol. 14-17.

153 Overvoorde, 'Ordonnanties', passim; Posthumus, *Bronnen tot de geschiedenis*, II 556-559, 628-630; GAL, K inv.nr. 1423 fol. 1 v.-6.

154 GAL, K inv.nr. 331, 1092, 1378 en 1379; GAL, Gilden inv.nr. 1270.

broeder- en zusterschappen in Leiden. Hierbij valt op dat Leiden amper afwijkt van het beeld zoals dat tot nu toe in de broederschapsliteratuur geschetst is. Van 32 van de honderd Leidse corporaties kan aangetoond worden dat zij actief waren op het gebied van de dodenzorg. We mogen aannemen dat dit aantal in de praktijk hoger geweest is; van nog eens negentien corporaties vinden we sporen terug van liturgische activiteiten die niet nader gespecificeerd worden. Waarschijnlijk ging het hier onder andere om activiteiten in het kader van de dodenzorg. Het bestuur van een corporatie organiseerde de diverse uitvaartrituelen. De uitvoering daarvan lag in handen van de corporatie als geheel of, als het om liturgische activiteiten ging, in handen van parochiegeestelijken. Een bode bracht de leden meestal op de hoogte van een sterfgeval. Soms werden het vaandel en de pelle van de broederschap naar het huis van de overledene gestuurd. De hier verzamelde broeders en/of zusters droegen vervolgens de dode naar de kerk, waar een mis gehouden werd. Vervolgens vond de begrafenis plaats. Bij de uitvaart hoorde vaak een brooduitdeling aan de armen. Na de begrafenis werd een vastgesteld aantal zielmissen (variërend van drie tot 32) opgedragen voor de overledene, eventueel met een grafgang. Tevens werd bij minimaal vijftien corporaties jaarlijks een mis opgedragen voor het zielenheil van de levende en dode broeders en zusters; de generale memorie of jaargetijde. In dit opzicht wijkt Leiden enigszins af van een stad als Gent, waar de generale memorie slechts een kleine rol in de dodenzorg speelde. Een generale memorie besloeg twee dagdelen, waarop men een zielmis liet opdragen en een grafgang maakte, die vaak gepaard ging met een brooduitdeling. Naast de zielmissen na een begrafenis en de generale memorie werden op vastgestelde tijden, bijvoorbeeld wekelijks, zielmissen opgedragen voor de levende en dode broeders en zusters.

De meeste broeder- en zusterschappen bekostigden de activiteiten op het gebied van de dodenzorg uit de doodschuld. Van dit bedrag betaalde men de uitvaart, de bedienaren van de zielmissen, de verlichting van het altaar en eventueel de aanschaf van objecten zoals een doodskleed. Hierin wijkt Leiden sterk af van de stad Utrecht, waar over het algemeen de zielmissen bekostigd werden uit een speciale bijdrage die naast de doodschuld betaald werd: het zielgeld. De hoogte van de doodschuld varieerde bij de Leidse broeder- en zusterschappen van 7½ tot veertig stuivers. Het bedrag werd door een broeder of zuster tijdens het leven al betaald, of verhaald op de erfgenomen. In sommige gevallen hoefden verarmde leden of hun erfgenamen de bijdrage niet te betalen, wat wel tot gevolg had dat de uitvaart van de overledene een soberder karakter kreeg, bijvoorbeeld door het achterwege laten van zielmissen. Er zijn aanwijzingen dat een aantal corporaties geen doodschuld eiste. Vaak werd dan een extra bijdrage geheven voor de uitvaart van overleden broeders en zusters.

Ambachtslieden moesten over het algemeen aanwezig zijn bij de uitvaart van een medebroeder of -zuster, waarbij men geacht werd voor zijn of haar zielenheil te bidden. We weten slechts van een enkele religieuze broederschap dat aanwezigheid bij de uitvaart voor de leden verplicht was. In een aantal gevallen was aanwezigheid bij de generale memorie verplicht.

In de loop van de 16e eeuw raakten de Leidse broeder- en zusterschappen in verval. Er is sprake van kleine ledentallen, het uitblijven van nieuwe leden en uitgaven die hoger zijn dan de inkomsten. Het blijkt dat de broederschappen hun diensten op het altaar verwaarlozen. Er zijn echter geen directe aanwijzingen dat de corporaties de verzorging van een passende begrafenis en herinnering van hun leden achterwege laten; er worden nog steeds doodschulden betaald en uitvaarten en zielmissen georganiseerd. De broeder- en zusterschappen bleven dergelijke activiteiten, waar in de late Middeleeuwen zo'n behoefte aan was, zo lang mogelijk onderhouden.

De gestijfde illusie? De prostituees van een luxueus Rotterdams bordeel

De werking van illusies

Menselijke illusies zijn als kleurige luchtballons die door kleine draadjes verbonden zijn met een stukje werkelijkheid. Zij zweven in de geest omhoog na gevormd te zijn op grond van selectieve waarnemingen en zinsbegoochelende fantasieën. Daarbij waakt de ergonomie van ons denken er voor dat de illusies in stand blijven zolang de realiteit waarop zij gebaseerd werden niet verdwenen is en onze fantasie niet is opgedroogd. Daarom kunnen illusies moeilijk worden vernietigd. Eerder nog verstijven zij door een versterking van hun partiële realiteit of vanwege een extra prikkeling van de menselijke geest. In zulke gevallen groeit hun geloofwaardigheid.

Het terrein van de seksualiteit was aan het eind van de 19e eeuw bij uitstek het domein der illusies. De strenge moraal in die dagen die de omgang tussen de geslachten nauwgezet regelde, leidde er toe dat de geest bij velen op hol sloeg. Elementen van de werkelijkheid werden opgeblazen tot koortsige droomvoorstellingen. De wereld werd voor sommigen zelfs een waar seksueel universum waarin alles zinnelijk geladen was. Hierdoor bracht men perifere zaken met elkaar in verbinding en werd door enkelen zelfs het geslachtsleven gekoppeld aan het nationalisme.¹ Bij deze lieden gingen moralisme en nationalisme voortaan hand in hand. Hun afwijzing van alle vormen van abjecte seksualiteit trof ook de prostitutie. Dit was allerm minst verwonderlijk omdat de veroordeelde seksuele dienstverlening meestal plaatsvond tijdens de duistere uren van de dag en het gebruik van deze service, ten gevolge van de gebrekkige medische kennis, een risicorijke tijdpassering bleef. Een zekere angst en afkeer waren begrijpelijk. Tegen het eind van de 19e eeuw kwam daar de idee bij dat de prostitutie een geheim offensief van buitenlandse machten was dat tot doel had de nationale volkskracht te ondermijnen. In ogen van deze nationalisten was de hoererij een collectief gevaar dat om redenen van patriottisme fel bestreden moest worden. Weliswaar bestond deze angst niet bij iedereen en varieerde de vrees dat een florerende minnehandel onherroepelijk leidde tot een xenocratie van land tot land, maar ook in Nederland klonken er in deze tijd waarschuwend geluiden tegen de buitenlandse invloed op de vaderlandse prostitutie.²

Deze groeiende afkeer bij sommigen van een mogelijke buitenlandse invloed op de nationale prostitutie vond zijn tegenwicht in het verlangen bij anderen naar uitheemse zinnelijkheid. Deze laatsten raakten gefascineerd door de illusie dat bepaalde buitenlandse vrouwen lossen van zeden waren en zich daarom minder afwijzend opstelden tegenover de praktijk van de geslachtelijke omgang. Hierdoor ontstond ook in Nederland een markt voor buitenlandse prostituees, die in de bordeelreclame vaak nadrukkelijk geafficheerd werden. In deze tijd van

1 Zie voor deze samenhang George L. Mosse, 'Nationalism and respectability: normal and abnormal sexuality in the nineteenth century', *Journal of contemporary history* 17 (1982) 221-246.

2 De klacht was meestal ruimer geformuleerd. Velen keerden zich meer in het algemeen tegen hedonisme en een breed geconstateerd gebrek aan algemeen aanvaard moreel gedrag waardoor de gemeenschap ernstig dreigde te worden verzwakt. Zie in dit verband Henk te Velde, "In onzen verslaptentijd met weeke hoofden". Neurasthenie, fin de siècle en liberaal Nederland', *De Gids* 152 (1989) 14-24.

toenemend nationaal sentiment groeide dus ook de vraag naar buitenlandse vrouwen. Deze vrouwen verkochten een illusie.

De elitaire fantasieën

De meerderheid van de bevolking in de 19e eeuw beschouwde de werksters in de prostitutie als vrouwen die hun lichaam veil gaven ten gevolge van hun onbedwingbare hang naar opmaak en genot.³ Weliswaar zagen velen dat menige vrouw het karige gezinsbudget probeerde aan te vullen door het verrichten van betaalde liefdesdiensten, maar zo'n constatering leidde zelden tot de overtuiging dat de armoede de beste verklaring was voor de minnehandel. In de toenmalige beschouwingen verloor de 'armoedetheorie' het steevast van de gedachte dat de seksuele straatventerij van hoeren en hun werkzaamheden in de bordelen, de kwalijke gevolgen waren van een perverse persoonlijkheidsstructuur. De meeste mannen volhardden daardoor in het geloof dat de prostituees hun diensten met een zeker genoegen, althans zonder al te veel tegenzin of uitsluitend door gierig geldbejag gedreven, verrichtten. Aldus werd de droom van de seksuele gewilligheid niet verstoord. Het was de gewilligheid of de minder zichtbaar afwijzende houding van publieke vrouwen tegenover de geslachtsdaad, die veel mannen tot de prostitutie bracht. De dorheid van het burgerlijke gezinsleven dreef hen zo in de armen van het soort vrouwen, dat zij officieel verfoeiden. Achteraf verontschuldigten zij hun laakbare gedrag veelal door te verwijzen naar de onvermijdelijkheid van de mannelijke driftval. Het vlees was immers zoveel zwakker dan de gewillige geest, speciaal als de sirenenzang van de betreffende vrouwen gemengd was met oosterse of Franse tonen.

In West-Europa was namelijk door de schilderkunst en de literatuur de indruk verbreid dat de moslims in een seksueel paradijs leefden. Weliswaar was dit denkbeeld reeds van oudere datum en mede een gevolg van de islamitische mogelijkheid tot veelwijverij, maar de gedachte bloeide sterk op toen talloze schilders na het midden van de 19e eeuw de zinnelijke wereld van de harem schetsten en halfnaakte danseressen in de mondaine centra van de westerse wereld sensueel oriëntaalse ritmen begonnen te imiteren. Bij veel mannen ontstond hierdoor de overtuiging dat de islam en het ongeremde mannelijke seksuele genot nauw verbonden waren. Het sprookje van duizend-en-één-nacht bestond werkelijk. Dit wijdverspreide idee bracht oplettende bordeelhouders er toe om in hun bedrijfstak veelvuldig te verwijzen naar de Arabische wereld, zodat enkele Nederlandse topbordelen namen droegen die herinnerden aan de Oriënt. Zo kende Amsterdam het exclusieve bordeel Madame Fatma (in de Spuistraat) en bezat Rotterdam de in die dagen bekende seksuele topattractie Palais Oriental.

Een soortgelijke fascinatie gold ook Frankrijk. Overigens moet hierbij worden beseft dat deze zinnenprikkelingen beperkt bleven tot de hogere lagen van de samenleving. Uitsluitend in dit sociale milieu beschikten men – door een grotere belezenheid en een ruimer reisbereik – over de brede wereldoriëntatie die nodig was om exotische delicatessen te kunnen appreciëren. De mannen uit deze lagen hadden over de landsgrenzen gekeken en ontwikkelden als gevolg daarvan andere seksuele voorkeuren. Velen in deze kringen watertandden van de laatste Parijse pikanterieën en prefereerden de zinnelijke aspecten van de Franse cultuur boven alles. Daarbij werd de voorkeur nog versterkt door de wijd verbreide gedachte dat de inwo-

3 Diet Sijmons, 'Een noodzakelijk kwaad, maar voor wie?', *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 1 (1980) 65-100, aldaar 94 e.v..

ners van dit zuidelijke land een lossere moraal kenden, die voortkwam uit hun roomse geloof. Hierdoor waren vele mannen er onwankelbaar van overtuigd dat Franse vrouwen een grotere bereidheid bezaten tot erotisch amusement en uitstekend geschikt waren voor het bedrijven van de publieke liefde. Franse prostituees werden hooglijk gewaardeerd. Een gedachtengang die de bewindvoerders van de vaderlandse prostitutie evenmin ontging, zodat zij poogden de burgerij naar hun bordelen te lokken door het toevoegen van Franse elementen aan het bedrijf en het telkenmale hoog opgaven over het personeel, dat zij rechtstreeks en exclusief uit Frankrijk betrokken. Zij deden dus hun best het Franse ideaal nauwkeurig te kopiëren, om zo de illusie realiteit te laten worden.

In dit artikel zal ik onderzoeken in hoeverre hen dit lukte. Kwam de werkelijkheid in zulke huizen van plezier inderdaad overeen met de verkochte illusie? Daarbij is het allerminst mijn bedoeling de toenmalige prikkeling van de menselijke geest te achterhalen. Dit is door het ontbreken van representatieve bronnen vrijwel onmogelijk. Wel wil ik proberen vast te stellen in hoeverre bepaalde elementen van de illusie realiteit waren. Kwamen de prostituees van een topbordeel bijvoorbeeld in overgrote meerderheid uit Frankrijk, én traden er in de loop der tijd veranderingen op in hun herkomst? Ik zal alvorens deze twee vragen te beantwoorden een schets geven van de Rotterdamse prostitutie aan het eind van de 19e eeuw, zodat ik in staat ben ook twee andere aspecten van de illusie te analyseren.

De prostitutiepiramide in Rotterdam

Er bestond in de late 19e eeuw in Rotterdam een soort prostitutiepiramide, die opgebouwd was uit een aantal lagen van ontucht met elk een specifieke sociale doelgroep. Daardoor was er in de Maasstad ruwweg sprake van ontucht voor de elite, ontucht voor de (lagere) middenklassen en ontucht voor het gewone volk. Deze prostitutielagen richtten zich door hun prijs en aanpak op de bedoelde klantenkring, zonder dat hun clientèle altoos afkomstig was uit de aangesproken sociale laag. Zo waren er stellig in Rotterdam heren van stand die gebruik maakten van de dienstverlening van tippelende vrouwen en bestonden er nijvere spaarders uit de middenklassen die zich van tijd tot tijd een bordeelbezoek gunden. Dit waren evenwel uitzonderingen. Over het algemeen hadden de drie prostitutielagen hun eigen publiek.

Primair kwam het verschil tussen de drie lagen tot uitdrukking in de prijs die voor de verleende diensten betaald werd. De prostitutie voor de Rotterdamse welgestelden was steeds duurder dan de prostitutie voor de arme stedeling. Dit prijsverschil was slechts gedeeltelijk een gevolg van de kosten die voor de uitoefening van het bedrijf gemaakt werden. Want ondanks het feit dat de bezitter van een luxueus bordeel meer onkosten had dan een publieke vrouw die haar klanten op een sober kamertje ontving, verklaarde dit verschil de variatie in de vraagprijs slechts gedeeltelijk. In de vraagprijs werd steeds ook de geboden illusie meegerekend. Franse prostituees waren hierdoor bij voorbaat duur, zonder dat hun dienstverlening wezenlijk verschilde van de service van vergelijkbare Nederlandse vrouwen.

Ten gevolge van het feit dat de Nederlandse prostituees in de loop van de 19e eeuw minder voldeden aan de droomvoorstellingen van de elite, devalueerde hun marktwaarde. Waarschijnlijk versterkte de achteruitgang in appreciatie hun vertrek uit de vaderlandse bordelen. Zij verkozen het namelijk om na 1870 in toenemende mate hun beroep uit te oefenen buiten de huizen van plezier. Zo was bijvoorbeeld in de jaren zestig in Utrecht nog zo'n 90 procent van de plaatselijke publieke vrouwen afkomstig uit Nederland, maar daalde dit percentage in

de daarop volgende twintig jaar tot ongeveer een derde.⁴ Een daling die gepaard ging met de sluiting van talloze bordelen en die zich voortzette in de volgende decennia. Na hun exodus vestigden de meeste bordeelvrouwen zich als zelfstandige publieke vrouwen in de grote steden van het land. Zij konden deze stap naar het zelfstandig ondernemerschap zetten omdat zij voldoende op de hoogte waren van de Nederlandse wet- en regelgeving en als autochtonen de plaatselijke omstandigheden goed kenden. Hierdoor waren zij in staat om hun klanten op te pikken uit de duistere straatjes van de binnenstad en wisten zij precies welke Friese wafelkraamhouders en eigenaren van poffertjestenten hun toestemming verleenden tot het doen van seksuele aanbiedingen achterom. Ook kenden zij de sigarenboeren die hun achterafkamentjes aan baanloopsters verhuurden en wisten zij in welke stille straten de *rendez-vous*-huizen lagen. Door deze kennis lukte het hen om zelfstandig te opereren en goeddeels onzichtbaar te blijven voor de lokale autoriteiten. Dit lukte des te beter omdat veel publieke vrouwen *parttimers* waren die slechts in tijden dat het tegen zat de gezinskas met inkomsten uit de minnehandel spekten, terwijl bovendien sommige prostituees de seksuele nijverheid na enige tijd weer verlieten om te trouwen of een eerbaar beroep uit te oefenen.⁵ De groep van de zelfstandige prostituees bestond daardoor uit een sterk vlottende populatie, waarvan de detectie nog extra bemoeilijkt werd door het gedrag van sommige politieagenten die tot in diep in de vorige eeuw – toen de bestrijding van de ontucht hoog op de politieke agenda kwam en de druk vanuit de politiek tot een correct politieoptreden toenam – bereid bleken in geval van ontucht door bekenden een oogje dicht te knijpen.⁶

Deze slechte waarneembaarheid van de zelfstandige, clandestiene prostituees leidde er in veel plaatsen toe dat de geregelde of gereglementeerde controle op de geslachtsziekten gebrekkig plaatsvond.⁷ Veel zelfstandige prostituees werden door de geneeskundigen niet onderzocht. Dit kwam doordat de medische politie de vrouwen meestal pas ontdekte nadat zij tegen de lamp gelopen waren. De meerderheid verscheen eerst voor een visitatie ten burele na in flagrante op hoererij betrap te zijn, óf als hun geslachtsziekte zo evident werd dat medische hulp onvermijdbaar werd. Men trof daarom in de wachtruimte voor het syfilisonderzoek vooral zieke of besmette zelfstandige, clandestiene prostituees, die later in de statistieken van de medici weer opdoken als de risicogroep bij uitstek.⁸ Dit laatste verhoogde, nadat de hoge besmettingsgraad door de gemeenteverslagen in brede kring bekend geworden was, de marktwaarde van de zelfstandige prostituees allerminst. Daarnaast werd deze prostitutievorm voornamelijk bedreven door vrouwen in diepe armoede. Dit kan althans worden geconcludeerd uit de gemeentelijke jaarverslagen. Daarin blijkt dat velen, zelfs na betrap te

4 F.A. Stemvers, *Meisjes van plezier. De geschiedenis van de prostitutie in Nederland* (Weesp 1985) 69-70.

5 An Huitzing, *Betaalde liefde. Prostituees in Nederland* (Bergen 1982) 62.

6 De Middernachtzending, een organisatie die de prostitutie bestreed, constateerde vele gevallen van belangenverstrengeling tussen werknemers bij de politie en prostitutie-ondernemers. Ook in Rotterdam, waarvan zij een aantal voorbeelden beschreef in correspondentie aan de hoofdcommissaris ter stede. Inderdaad waren er enkele opmerkelijke vormen van samenwerking zoals in Arnhem, waar de zoon van de hoofdcommissaris als slijter de drankleverancier was van het belangrijkste bordeel in de stad. Zie voor dit voorbeeld Sijmons, *Een noodzakelijk kwaad*, 80.

7 Zie voor de geregelde of gereglementeerde controle Martin Bossenbroek en Jan H. Kompagnie, *Het mysterie van de verdwenen bordelen. Prostitutie in Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1998). In het bijzonder hoofdstuk 3, 'De wet en de ruimte'.

8 Gemeentearchief Rotterdam (hierna GAR), Verslag van den toestand der gemeente Rotterdam over het jaar 1889, Bijlage L. De besmettingsgraad bij de zelfstandig werkende vrouwen was in dat jaar bijna tweemaal zo hoog als bij de bordeelprostituees, terwijl de besmettingsgraad bij de clandestiene, d.w.z. grotendeels onbekende prostituees nog hoger lag. De besmettingsgraad van de laatsten werd overigens bepaald op grond van de vrouwen die ter visitatie kwamen en zei weinig over de gehele groep.

zijn, niet ter controle kwamen. Hun absentie was echter geen verzet tegen de in Rotterdam van kracht zijnde regeling, maar geschiedde, zoals de controlerende geneesheer Eshuys in zijn jaarverslag van 1884 schreef, uit 'vrees of zekerheid naar het ziekenhuis te worden gezonden of uit schaamte voor (...) haar onrein linnen.'⁹ Zij bleven dus uit armoede weg. De betreffende prostituees konden zich noch nieuw ondergoed, noch het verlies aan inkomsten ten gevolge van een ziekenhuisopname permitteren. Het was deze schrijnende armoede die naast hun hoge besmettingsgraad bijdroeg aan de lage waardering van de groep. Deze straatprostitutie, waarin aan het eind van de 19e eeuw het merendeel van de Nederlandse publieke vrouwen werkzaam was, werd daarom door de tijdgenoten beschouwd als de minste vorm van ontucht.

Boven deze laag van ontucht bevonden zich de prostituees die hun dienstverlening richtten op de middenlagen van de Rotterdamse samenleving. De mannen uit deze lagen beschikten over genoeg geld om dit zondige vermaak te kunnen betalen. Van deze prostitutievorm lag het epicentrum in het toenmalige Zandstraatkwartier, waar de duitenbezittende schuinsmarcheerder de tingel-tangels, bierhuizen en *café-chantants* deur aan deur vond.¹⁰ De wijk bezat hierdoor een wijde reputatie die tot in het buitenland reikte.¹¹ Een reputatie die er mede toe leidde dat Rotterdam aan het eind van de 19e eeuw overspoeld werd met Duitse prostituees, die in de onstuimig groeiende havenstad ongekeerde mogelijkheden vermoedden.¹² Hierdoor gaf in deze periode 19 procent van de vrouwelijke immigranten uit Duitsland aan werk te zoeken als publieke vrouw.¹³ Waarbij dit hoge percentage nog gedrukt werd door het feit dat veel andere nieuwkoomsters de ambtenaar te kennen gaven de functie van 'kelnerin' te ambiëren. Waarschijnlijk logen de laatsten niet, maar was het een publiek geheim dat zo'n functie meer inhield dan het serveren van de drank in een publiek lokaal. Van de kelnerinnen werd namelijk geëist dat zij de gasten aangenaam animeerden, waardoor menig bezoek eindigde in een nadere, intieme kennismaking met de bediening in een belendend vertrek. De geboden service strekte zich dus regelmatig uit tot in het rijk der prostitutie.

Tenslotte bevonden zich boven in de Rotterdamse prostitutiepiramide de werkneemsters van de vijf à zes bordelen, die de stad in die dagen kende.¹⁴ Deze bordelen werden net als in de hoofdstad, waar in 1896 een politieonderzoek uitwees dat zeven van de negen bezoekers van de huizen van plezier afkomstig waren uit de gegoede stand, voornamelijk bezocht door de mannelijke representanten van de stedelijke bovenlaag.¹⁵ Ofschoon er tussen de diverse bordelen de nodige verschillen bestonden, waren tijdgenoten unaniem van mening dat Palais Oriental de meest exclusieve lusttuin van de Maasstad was. Dit was de plaats, zo schreef de

9 GAR, Verslag van den toestand der gemeente Rotterdam over het jaar 1894, Bijlage M.

10 Dit Zandstraatkwartier bevond zich op de plaats van het huidige stadhuis en hoofdpostkantoor en werd in het begin van de 20e eeuw afgebroken. Zie voor de afbraak en wederopbouw Leo de Klerk, *Particuliere plannen. Denkbeelden en initiatieven van de stedelijke elite inzake de volkswoningbouw en de stedebouw in Rotterdam 1860-1950* (Rotterdam 1998).

11 De wijk bezat ook nette ontspanningsmogelijkheden die in aantal groeiden aan het eind van de 19e eeuw. De toegenomen welvaart en de oplopende stadsbevolking zorgden voor voldoende publiek, dat verstrooiing zocht en kon betalen. Ch.A. Cocheret, *Openbare vermakelijkheden. Een Rotterdams tijdsbeeld 1875-1925* (Rotterdam 1955).

12 Deze Duitse prostituees betraden via Nijmegen het Nederlandse prostitutiecircuit. Zie Bossenbroek en Kompagnie, *Het mysterie*, 95-96.

13 Nelleke Manneke, 'Reacties van Rotterdamse burgers op de migratie rond 1900' in: Paul van de Laar, Thimo de Nijs, Johan Okkema en Albert Oosthoek (red.), *Vier eeuwen migratie. Bestemming Rotterdam* (Rotterdam 1998) 172-185, aldaar 182.

14 Zie bijlage 1.

15 Johan P. Nater, *Vigelende vrouwen, gedienschte meiden. Seksualiteit in Nederland in de negentiende eeuw* (Rotterdam 1986) 67.



Afb. 1. De Peperstraat in het Zandstraatkwartier, gefotografeerd vanuit westelijke richting. Foto van Henri Berssenbrugge, circa 1910. Gemeentearchief Rotterdam.

journalist Brusse later,¹⁶ voor de welgestelden en de meer verwende vreemdeling.¹⁷ In dit bordeel konden zij het seksuele vermaak verwachten dat hun (elitaire) illusies het dichtst benaderde, mede vanwege de Franse vrouwen die er werkten en de moeite die de bordeelleiding deed om inrichting en verzorging zo veel mogelijk op de Franse leest te schoeien.

Tot zover de drie lagen van ontucht. Het is, ondanks de geconstateerde verschillen, van belang te beseffen dat de onderscheiden prostitutievormen regelmatig in elkaar overliepen. Zo was bijvoorbeeld de kloof tussen de betere *café-chantants* en de mindere bordeelsalons nooit erg groot. Het personeel van dergelijke etablissementen kon daarom besluiten om na verloop van tijd van prostitutievorm te veranderen, hoewel ik vermoed dat zulke veranderingen voornamelijk vormen van neerwaartse mobiliteit waren. Het meest lucratieve werk werd de prostituees namelijk meestal geboden tijdens hun jonge jaren, waarna zij later als de corpulentie en de wetten van de zwaartekracht toegeslagen hadden, genoeg moesten nemen met het werken voor de klanten met een smallere beurs. Zo waren er legio voorbeelden van eertijds attractieve bordeelvrouwen die als morsige schommels op oudere leeftijd hun geld verdienden in de kroegen van het Zandstraatkwartier waar, zoals Bordewijk eens schreef, 'de passagieren-

16 Zie voor Brusse als *social explorer* van het Rotterdamse nachtleven uit die tijd Frank van Vree, 'De verlokkingen van de Zandstraat. Vertier aan de zelfkant van een stedelijke samenleving' in: Don Kalb en Sytze Kingman (red.), *Fragmenten van Vermaak. Macht en plezier in moderniserend Nederland* (Amsterdam 1991) 25-42.

17 M.J. Brusse, *Rotterdamsche zedeprenten* (2e druk; Rotterdam 1922) 39.

de zeelui zo geringe eisen hadden, waar voor het dronken oog een vrouw een vrouw was.¹⁸ Toch waren hierbij bepaalde overgangen zo goed als uitgesloten. Zo zal een ravissante Franse prostituee zelden baanloopster zijn geworden omdat zij daartoe noch de vereiste vaardigheid, noch de benodigde kennis bezat. Zo'n overgang kwam dus zelden voor. Ook zei een behoorlijk deel van de prostituees het beroep na enige tijd vaarwel,¹⁹ omdat de vrouwen trouwen of een eerbaar metier vonden. De veronderstelde daling bij toenemende leeftijd was hierdoor beperkt. De prostitutiepiramide stond geenszins gelijk aan een leeftijds ladder waarvan de hoogste sporten bezet werden door de jongste publieke vrouwen, terwijl de ouderen onderaan stonden. Niet alle bordeelvrouwen waren tegen het eind van de 19e eeuw jong en fris, noch zwierven er uitsluitend uitgeleefde prostituees langs de Rotterdamse straten.

Een derde reden om aan het bestaan van zo'n leeftijds ladder te twifelen, vormden de ontelbare pogingen van minderjarigen om binnen te dringen in de 19e-eeuwse prostitutie. Hun pogingen waren meestal het gevolg van de desperate positie waarin zij leefden. Hierdoor meden veel zwerfkinderen voor geld of onderdak de zonde niet en werden vele jonge, werkloze dienstboden prostituee.²⁰ Dit laatste kwam mede door het belastingstelsel waarin weliswaar enige verbeteringen werden aangebracht – de laatste in 1869 –²¹ maar dat de werkgeefsters verleidde tot het ontslaan van hun vrouwelijk dienstpersoneel als het achttien werd. Vanaf die leeftijd moest namelijk het volle 'meidengeld' in de personele belasting worden betaald. Na dit ontslag belandden talloze jonge dienstboden in de prostitutie.²²

Tegen deze jeugdprostitutie trad de (liberale) overheid, ondanks haar overtuiging dat de moraal een privé-aangelegenheid was, streng op, zowel landelijk als stedelijk. Haar kordaatheid vloede echter niet zozeer voort uit de afkeer van de seksuele straathandel van jonge meisjes, maar werd bovenal gevoed door de angst dat deze arbeid van minderjarigen het vaderlijk gezag aantastte. Dit vaderlijke gezag, zo meenden de liberalen althans, moest onverdroten worden gehandhaafd, omdat anders het fundament van de geordende samenleving verbrijzeld werd en de maatschappelijk chaos vrij baan had.²³ Deze angst vormde de achtergrond van het handelen, zoals in Rotterdam bleek bij de drie arrestaties van Elisabeth de Hoop en haar zuster tussen 11 en 24 juli 1895.²⁴ De politie hield beide minderjarigen, die van

18 F. Bordewijk, *Rood paleis. Ondergang van een eeuw* (Rotterdam 1936) 53.

19 Volgens Stemvers duurde de carrière van de prostituees in de bordelen zelden langer dan tien jaar. F.A. Stemvers, 'Prostitutie, prostituées en geneeskunde in Nederland 1850-1900', *Spiegel Historiaal* 18 (1983) 318.

20 GAR, Politiearchief (14 december 1891). Naar aanleiding van een enquête van het 'Voorloepig comité tot het verleen van Huisvesting aan Onbehuisden in Nederland' verklaarde de Rotterdamse politieleiding dat in 1891 86 kinderen de nacht op een politiebureau hadden doorgebracht, omdat zij op dat moment geen onderdak hadden.

21 In 1869 verviel het progressieve belastingtarief voor de dienstboden eerste klas. Voortaan moest voor iedere dienstbode tussen de 18 en 21 jaar jaarlijks fl. 5 aan personele belasting worden voldaan. Overigens bestond er onder de dienstboden een duidelijke hiërarchie. Zie Jannie Poelstra, 'Dienstboden tussen arbeiders en burgerstand', *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 2 (1981) 61-62.

22 Karin Walser heeft geprobeerd aan te tonen dat in Duitsland de geconstateerde oververtegenwoordiging van vroegere dienstboden onder de prostituees berustte op een foute beeldvorming. Volgens haar was geen enkele vrouwelijke beroepsgroep oververtegenwoordigd onder de latere publieke vrouwen. Karin Walser, 'Prostitutionsverdacht und Geschlechterforschung', *Geschichte und gesellschaft* 11 (1985) 99-111. Geheel overtuigend is haar redenering niet, terwijl in Nederland bleek dat bij de Leidse prostituees in de jaren 1880-1904 de vrouwen die aangaven voorheen het beroep van dienstbode te hebben uitgeoefend hoger was dan op grond van de volkstelling van 1889 kon worden verwacht (47,3 procent en 23,1 procent). Ook deze constatering overtuigt niet geheel, want de uitslag van de volkstelling werd vooral bepaald door het feit dat 60 procent van de vrouwen geen beroep aangaf. Huitzing, *Betaalde liefde*, 107, tabel 6.

23 Mirjam Oostendorp, 'Een openbare parade van veile vrouwen', *Jaarboek voor vrouwen geschiedenis* 12 (1991) 53 e.v.

24 GAR, Politiearchief, Register van verwijderde personen (1895). Uiteindelijk vermeldde dit register op 24 juli 1895: 'Zij waren in 't bezit van een bewijs van hun vader om hier te vertoeven.' Neeltje en Elisabeth mochten toen dus in

prostitutie verdacht werden, aan omdat zij zonder vaderlijk toezicht in de stad verbleven. Twee keer werd de vrouwen gesommeerd naar hun vader terug te keren en werden zij daartoe uit de stad verwijderd. Toen de zusjes na hun derde arrestatie op 24 juli 1895 echter de vereiste vaderlijke permissie tot een verblijf in de stad wel konden tonen, liet de politie hen gaan, niettegenstaande het vermoeden van dubbele prostitutie. De zusjes konden zich hierop zonder belemmering voegen bij het leger van jeugdige liefdesamazonen dat zijn klanten vond onder de 'pruimers, vloekers en jeneverdrinkers' in en rond de haven.²⁵ Zij hadden van de politie tot het moment dat zij op hoererij betrappt werden niets te duchten.

Uit deze drie bezwaren tegen de weergave van de prostitutiepiramide als leeftijdsladder (de bijna onmogelijkheid van bepaalde vormen van neerwaartse mobiliteit, het voortdurend vertrek van vrouwen uit de prostitutie en de continue instroom van minderjarigen op alle niveaus van ontucht) kan worden afgeleid dat de sociale daling bij de prostituees vermoedelijk gering was. Waarschijnlijk bezetten binnen iedere laag de oudere prostituees na enige tijd een lagere rang, zodat de verlepte sterren uit de luxueuze bordelen werk vonden in de tweederangs huizen van de stad en de eertijds aantrekkelijke kelnerinnen serveerden in de kroegen van minder allooi. Daarmee veronderstel ik tevens dat in de topetablisementen de jongste en meest attractieve prostituees te vinden waren. De gemiddelde leeftijd van de werkneemsters van deze bordelen was dus vrij laag. Te meer daar de geprikkelde geest van de laat 19e-eeuwer het jong zijn verbond met een zekere ongeremdheid in seksuele zaken. De leeftijd maakte daarom deel uit van de illusie. In dit artikel zal ik trachten te achterhalen in hoeverre deze zinnelijke voorstelling bij de elite overeenkwam met de werkelijkheid. Waren de prostituees in een topbordeel jonger dan de publieke vrouwen in de mindere oorden van ontucht en veranderde hun gemiddelde leeftijd tijdens de onderzochte jaren?

Deze vragen klemmen vooral, omdat weinig bekend is over de oorzaken van de veranderingen in het vaderlandse bordeelwezen in de tweede helft van de 19e eeuw. Want, ondanks het feit dat meerdere auteurs beschreven hebben hoe na het midden van de eeuw veel smoezelige, kleinsteedse bordelen gesloten werden, terwijl in de grote steden de 'Franse' bordelen hun deuren openden, ontbreken de verklaringen voor deze veranderingen grotendeels. Zo beschreef Sijmons wel de nieuwe bordelen als huizen waaruit schallende muziek klonk en een zotte massa hossend en zingend over de drempel trok, maar bleef zij bij haar verklaring steken in het vermoeden dat een smaakverandering bij het hoererende publiek de oorzaak van de verandering was.²⁶ Naast haar (twijfelachtige) observatie over de gang van zaken rond een bordeel, bestond haar uiteindelijk bewijs slechts uit de veronderstelling dat deze smaakverandering het gevolg was van een toenemende hang naar frivoliteit in het *fin de siècle*.²⁷ Weliswaar corrigeerde Stemvers dit decadente beeld van de bordelen, maar ook zij bleef evenzeer een afdoende verklaring schuldig.²⁸ Tenslotte raadselden Bossenbroek en Kompagnie -niettegenstaande hun schone beschrijving van de prostitutiebestrijding in de 19e eeuw- naar de mogelijke oorzaken van de beschreven verandering. Ook zij hielden het er op dat een smaakveran-

Rotterdam blijven.

25 De omschrijving is ontleend aan L.J. Rogier, *Rotterdam tegen het midden van de negentiende eeuw* (Rotterdam 1948) 45.

26 Sijmons, *Een noodzakelijk kwaad*, 87-88.

27 De constatering is daarom twijfelachtig, omdat de gemeenten meestal strenge eisen stelden aan de huizen van plezier. Zij zagen er vooral op toe dat buitenshuis niet bemerkbaar kon worden wat binnenshuis gebeurde. Zo eiste de Rotterdamse politie (artikel 5 van het door haar uitgevaardigde reglement voor getolereerde huizen) dat de gordijnen stijf gesloten zouden zijn en niemand aandacht zou worden getrokken door het aldaar uitgeoefende bedrijf.

28 Stemvers, *Meisjes van plezier*, 69-72.

dering het 'Franse' bordeel tot gevolg had.²⁹ Daarom hoop ik door mijn speurtocht naar de illusie tevens een nieuw licht te werpen op de alom geconstateerde veranderingen om zo bij te dragen aan de constructie van een betere hypothese over de opkomst van 'het nieuwe bordeel'. Bij dit onderzoek was het te verwachten dat ik zou stuiten op het Rotterdamse topbordeel Palais Oriental. Dit was immers tegen het eind der eeuw het lustoord *par excellence*. Hier kon de elite van de Maasstad, afgaande op de reclame, verwachten dat het dienstpersoneel in Frankrijk geboren was en voornamelijk uit jonge vrouwen bestond. Daarom besloot ik mijn speurtocht te beginnen met het achterhalen van de historie van dit bordeel.

De historie van het pand aan het Haringvliet 37

In de tweede helft van de 19e eeuw was de bevolking van de Rotterdamse binnenstad gemêleerd van samenstelling. Arm en rijk woonden door elkaar. Hierdoor kende het centrum, ondanks een lichte oververtegenwoordiging van de armoede in de stegen en de sloppen rond het Achterklooster, geen homogeen paupergebied. Dit was mede een gevolg van het feit dat veel rijken hun woning in de binnenstad aanhielden. Overigens betekende deze melange van welvaart niet dat er in bepaalde straten geen duidelijke scheidslijn te trekken viel tussen de welgestelden en de mingevoerde Rotterdammers. Regelmatig woonden rijk en arm in geconcentreerde eenheden bijeen.³⁰ Zo was de zuidelijke zijde van het Haringvliet het bijna exclusieve domein van de rijken en woonden de armere bewoners ten noorden van het water. Deze noordelijke bebouwing bestond rond 1870 ter hoogte van de Pauwensteeg uit een viertal bouwvallige pandjes, die alle rijp waren voor de sloop. Het ontbrak de eigenaren van de onroerend goederen echter aan de benodigde centen voor een eventuele afbraak en wederopbouw, zodat zij – toen de kwestie van de sanering urgent werd – besloten om ter financiering van hun plannen twee buitenstaanders in de arm te nemen. Deze samenwerking leidde op 1 juli 1874 tot de oprichting van de firma 'André Quviline, Pierre Simon, Abram Blum en Louis Xavier', waarin de laatste firmanten – twee Belgische zakenlieden – voor het benodigd kapitaal zorgden en de Rotterdammers naast een beperkte som de onroerend goederen inbrachten.³¹ Tezamen besloten zij de bouwvallige huisjes te slopen om op het vrijgekomen perceel een 'hotel meublé' te doen verrijzen, dat zijn deuren uiterlijk op 1 september 1874 zou openen. Tot slot spraken zij af het nieuwe hotel gemeenschappelijk voor de duur van vijf jaar te exploiteren.

In die dagen was zo'n grensoverschrijdende samenwerking een uiterst risicovolle aangelegenheid. De firmanten trachtten daarom het gevaar van kapitaalvernietiging te minimaliseren door een aantal condities in de oprichtingsakte op te nemen, die vooral betrekking hadden op de wijze van bedrijfsvoering en de taakverdeling binnen de dagelijkse leiding. Achteraf is het daarbij opvallend dat uit de afgesproken werkverdeling een onmiskenbaar wantrouwen spreekt ten aanzien van de Rotterdamse firmant André Quviline. Hoewel hij namelijk de dagelijkse leiding van het hotel kreeg, mocht Quviline de keldermeester niet aan-

29 Bossenbroek en Kompagnie, *Het mysterie*, 99. Hen daarover hard te vallen, is onterecht. Zij trachtten in hun onderzoek de bestrijding van de prostitutie te beschrijven en de motieven ervan te achterhalen. Het was dus niet hun opzet de oorzaken van de veranderingen in de prostitutievormen te analyseren.

30 Dit bijzondere woonpatroon bleek ook duidelijk bij de verspreiding van de cholera. Zie Henk Visscher, 'De Rotterdamse zorg om de cholera van 1866 en 1867', *Sociologische Gids* 45 (1998) 217-233.

31 Kadaster, dagregister deel 46, no. 1005 (1 juli 1874).



Afb. 2. Palais Oriental op het noordelijke Haringvliet, hoek Pauwensteeg (het eerste huis rechts). Foto-graaf onbekend, circa 1900. Gemeentearchief Rotterdam.

stellen of ontslaan. Deze bevoegdheid kreeg Simon die ook de boeken beheerde, ten einde, aldus de tekst van de akte, ‘alle in- en uitslag van dranken volkomen door hem zal kunnen worden geconstateerd’.³² Vanaf het begin ontbeerde Quvilin dus de zeggenschap over de alcohol. Het valt thans niet meer te achterhalen in hoeverre deze vreemde taakverdeling berustte op een gerechtigd wantrouwen, maar feit is wel dat de samenwerking tussen Quvilin en de andere firmanten snel op de klippen liep. Hierdoor verkocht Quvilin reeds een klein jaar na de opening – tegen de gemaakte afspraken in – zijn aandeel in de firma.³³ Deze abrupte uittreding was allermindst de bedoeling geweest, zoals blijkt uit de problemen die ontstonden door zijn haastige vertrek. Dit noopte tot snel handelen. Hierdoor zagen de overgebleven firmanten waarschijnlijk ook af van een exacte opsomming van de roerende eigendom, mede omdat, aldus de tekst, de keldervoorraad allen genoegzaam bekend was. Daarnaast moest er snel geld op tafel komen, zodat de overgebleven firmanten genoodzaakt waren een lening op te nemen die ze, zo hoopten zij althans, in de volgende jaren zouden rembourseren uit de winsten van het hotel. Dit laatste bleek een misrekening te zijn, want niettegenstaande het feit dat Simon alleenheerser aan het Haringvliet geworden was, lukte het hem niet het hotel te doen floreren.³⁴ Toen dit steeds duidelijker werd, besloten de eigenaren de zaak te verkopen.

³² Ibidem, zie artikel 5 van de oprichtingsakte.

³³ Kadaster, dagregister deel 48, no. 1139 (30 juli 1875).

³⁴ Naast alleenheerser aan het Haringvliet was hij na Quvilins uittreden ook voor de helft eigenaar van de firma. Zie Kadaster, dagregister deel 48, no. 1577 (18 september 1875).

Hierdoor werd in 1878 Baptiste Albert Navez uit Curgehem bij Brussel de nieuwe eigenaar van Palais Oriental.³⁵ Bij het passeren van de verkoopakte zal de stemming van de drie firmanten waarschijnlijk verre van vrolijk geweest zijn, want binnen vier jaar hadden zij tezamen tienduizend gulden verloren.

Het werd snel duidelijk dat er voortaan een nieuwe wind woei door de hotelkamers aan het Haringvliet. De nieuwe eigenaar wist namelijk precies wat hij wilde en streefde van aanvang af naar de exploitatie van een chique en goedlopend bordeel. Daartoe benoemde hij de jood Nephthaly Edouard Barraine – met wiens komst de prostitutie in het ‘hotel’ definitief begon – tot plaatsvervanger in Rotterdam.³⁶ Deze Barraine bewees een capabel manager te zijn, terwijl zijn dienstverlening goed aansloeg bij de mannelijke welgestelden van de stad. Doch ondanks dit succes ging het de eigenaar van het bordeel niet voor de wind. Hierdoor was Navez in 1885 genoodzaakt een hypotheek op het bordeel te nemen (bij zijn landgenoot Joseph Noelanders) en moest hij een jaar later zelfs zijn gehele Rotterdamse bezit verkopen. In 1886 werd Barraine ten gevolge van zijn financiële problemen met alle ‘gebreken, dienstbaarheden, rechten en vrijdom’ de nieuwe eigenaar van Palais Oriental.

Deze Barraine had in de voorbije jaren (1878-1886) aangetoond een voortreffelijk minnehandelaar te zijn. Binnen luttele jaren bracht hij het bordeel tot bloei, mede door het van tijd tot tijd voeren van een slimme reclamecampagne. Bij zo’n campagne gaf hij een ‘gouvernante’ en enkele aantrekkelijke prostituees de opdracht de trefpunten van de Rotterdamse bourgeoisie te bezoeken.³⁷ Deze vrouwen flaneerden hierop door de dure winkelstraten van Rotterdam of brachten gezamenlijk een bezoek aan de opera. Aldus toonde Barraine de potentiële clientèle het aanbod van zijn huis. Het succes van deze vorm van reclame bleek telkenmale uit de woedende ingezonden brieven in de plaatselijke kranten, waarin nette burgers zich beklagden over de onrust die de confrontaties met zulke mooie, ontuchtige vrouwen veroorzaakten en waarin zij aandrongen op gemeentelijke maatregelen ter voorkoming van toekomstige herhalingen. Het oplopende succes van Palais Oriental berustte overigens niet uitsluitend op de hoge seksuele nood van de Rotterdamse welgestelden. Het bordeel beschikte namelijk naast zijn seksuele lusttuin ook over andere ontspanningsmogelijkheden. Zo was er een voortreffelijke keuken – ‘het laboratorium’ genaamd – en lag er een ruime voorraad exquisite wijnen in de kelder. Daarnaast konden de bezoekers op meerdere kamers een kaartje leggen en stonden in alle salons de aanwezigen piano’s ter beschikking. Deze kunstzinnige mogelijkheden werden nog versterkt door de regelmatige aanwezigheid van enkele bekende Rotterdamse kunstenaars. Bijvoorbeeld kozen Kees van Dongen en Koos Speenhoff Palais Oriental gedurende enige tijd tot hun avonddomicilie, waardoor zij er zo vaak te vinden waren dat men hen beschouwde als ‘frères et compagnons’ van de aanwezige prostituees.³⁸

De keerzijde van dit groeiend succes vormde de sluipende slijtage van de inboedel. Deze blijkt overduidelijk uit een vergelijking van de inventarissen uit 1878 en 1886.³⁹ In zes jaar tijd

35 Kadaster, dagregister deel 54, no. 850 (1 mei 1878).

36 In vele toenmalige geschriften werd gewezen op de grote joodse inbreng in de prostitutie. Zie ook Sijmons, *Een noodzakelijk kwaad*, 85. In hoeverre deze constatering te maken had met een latent of openlijk antisemitisme in die dagen is meestal niet eenvoudig vast te stellen. Wel gaven velen die de prostitutie veroordeelden, blijk van hun angst voor en afkeur van *the racial Other* die regelmatig een jood was.

37 Een gouvernante in een bordeel was allerminst een kinderjuffrouw. Deze vrouwen hielden in het bordeel toezicht op de prostituees en waren meestal oudgedienden. Soms stonden deze gouvernantes boven de prostituees, maar vaak ook was er sprake van meewerkende hoofden.

38 Alex de Haas, *‘Was anders. De heer J.H. Speenhoff dichter-zanger 1869-1945* (Rotterdam 1971) 49-51.

39 GAR, Nieuw Notarieel Archief, notaris W.v.’t Hooft. Het gaat om de aanhangsels bij de akten van 30 maart 1878 en

werd Palais Oriental grondig uitgeleefd. Zo hadden de meeste stoelen bij de eerste verkoop nog een lederen bekleding, maar bestond hun stoffering acht jaar later uit eenvoudig velours. Vermoedelijk waren de sleetse plekken in de tussenliggende jaren steeds met stof overtrokken. Het is daarom allerm minst verwonderlijk dat in 1886 de verkoopprijs van ‘meubelen, versiering en stoffering’ danig gekelderd was. Mede hierdoor kreeg Barraine het bordeel voor relatief weinig geld in handen en moet hij gedacht hebben de slag van zijn leven te kunnen slaan. Hij kreeg hierover echter, ten gevolge van zijn snel verslechterende gezondheidstoestand, nimmer zekerheid. Reeds een jaar na de aankoop was hij zo ziek dat hij Rotterdam verliet om in 1888 elders te overlijden. Barraine wees in het na zijn dood geopende testament zijn echtgenote Rachel Marx aan als enige en algemene erfgenaam, waarop deze in 1890 naar de Maasstad terugkeerde.

Met haar terugkomst scheen een eind te komen aan enige jaren van onzekerheid. Dit was echter schijn. De nieuwe eigenaresse kreeg namelijk kort na haar aankomst bezoek van de Rotterdamse deurwaarder Johannes Gouverne, die namens de hypotheekhouder Joseph Noelanders geld verlangde. Toen bleek dat Rachel Marx op korte termijn zijn vordering niet kon voldoen, besloot Noelander de hypotheek te verkopen aan Fanny Petit uit Parijs (20 mei 1891). Deze mevrouw Petit, die buiten gemeenschap van goederen getrouwd was met de veel jongere Louis Alexis Andereau, eiste direct schuldcessie en toen opnieuw bleek dat Rachel Marx deze niet kon geven, beval zij de inbeslagname van de eigendom met aanzegging dat grond en pand bij afslag en finale toewijzing zouden worden verkocht. Tenslotte kwam op 29 juni 1891 de aap uit de mouw. Fanny Petit was namelijk via tussenpersonen de nieuwe eigenaresse van Palais Oriental geworden.⁴⁰ Overigens bleek de waarde van het bordeel bij deze aankoop fors te zijn gedaald. Telde namelijk Barraine in 1886 voor het pand met inboedel nog bijna *f*70.000 neer, vijf jaar later bedroeg de koopsom slechts *f*45.000. Deze lage verkoopprijs kan gedeeltelijk worden verklaard uit de benarde financiële positie van Rachel Marx, die min of meer gedwongen was elk bod te accepteren, maar was niettemin in een tijd van stijgende grond- en huurprijzen een merkwaardig fenomeen.

Direct na hun aankoop reisden Fanny Petit en haar jeugdige echtgenoot naar de Maasstad, waar zij begin augustus 1891 aankwamen. Het verblijf in Rotterdam zou voor Louis Andereau slechts van korte duur zijn, want reeds op 1 augustus 1893 overleed hij. Zijn dood had op de bedrijfsvoering van het bordeel nauwelijks effect, want tot zij in 1897 naar de Franse hoofdstad terugkeerde, hield Fanny Petit de touwtjes strak in handen. Hierna leidden Paul Jean Lalin en zijn vrouw het Palais Oriental tot de preciezen en de preutsen in de Rotterdamse raad op 17 maart 1910 besloten een gemeentelijke bordeelverbod in te stellen.⁴¹ De Parijse eigenaresse beseftte dat de dagen van het luxueuze bordeel geteld waren en verkocht daarom het pand met inboedel voor *f*31.500 aan de Vereniging Te Huis, Logement voor Vrouwen te Rotterdam.⁴² Na een kleine verbouwing nam deze vereniging het voormalig bordeel in gebruik als opvangtehuis voor jonge vrouwen, opdat dienstboden en juffrouwen door christelijke hulp en bijstand beschermd werden voor de vuige bedreigingen en zondige verlokkingen van de grote stad. Van deze nobele opvanggelegenheden maakten in de volgende decennia ook

van 1 september 1886.

40 Kadaster, dagregister deel 88, no. 3 (15 augustus 1891).

41 A. Lansbergen, ‘Het bordeelbeleid van de stedelijke overheid in Nederland van 1890 tot en met 1920’ (ongepubliceerde doctoraalscriptie, Erasmus Universiteit Rotterdam 1988) 73.

42 Kadaster, dagregister deel 146, no. 180 (30 juni 1890).

andere groepen gebruik, totdat in mei 1940 het beruchte bombardement aan alles een eind maakte. Toen ook bereikte de continue waardedaling van het pand haar diepste punt.

De bronnen voor het onderzoek

Ik had voor de beantwoording van de vragen de gegevens nodig van de prostituees van een Rotterdams topbordeel. Gelukkig ontdekte ik dat de gemeenteambtenaren de bewoners van Palais Oriental⁴³ van 1 mei 1878 tot met juli 1891 en van 1 augustus 1891 tot eind 1900 hadden geregistreerd op aparte lijsten.⁴⁴ Op deze lijsten staan behalve de namen van de bewoners ook de aankomstdata en herkomstgegevens van de prostituees. Zij zijn daarom, ondanks het feit dat later een ambtenaar de gegevens doorstreepte, een goede basis voor een onderzoek naar de herkomst en de leeftijd van de prostituees van een topbordeel. Om te beginnen kon ik op basis van deze lijsten berekenen hoeveel publieke vrouwen er gemiddeld in dit bordeel woonden, waarbij ik om toevalligheden bij voorbaat uit te sluiten hun verblijf eerst meetelde als zij langer dan een maand in het bordeel verbleven. Veel huppelaarsters die gehaast rondkeken om te ontdekken of een oponthoud loonde, bleven zo buiten de berekeningen. Dat gold ook voor de prostituees die in het bordeel verbleven voor 1879 of arriveerden na 1898. Ik vond de gegevens over deze jaren namelijk te onbetrouwbaar voor verdere verwerking. Daardoor beperkte mijn onderzoek zich tot de jaren 1879-1898.

De latere begindatum van mijn onderzoek is mede een gevolg van het feit dat de oorzaak van de registratie mij volledig onbekend bleef. Waarom startten de gemeenteambtenaren op 1 mei 1878 met de registratie? Meestal namelijk begonnen zij zulke registraties op grond van de verzamelde gegevens in het jaar na een volkstelling. Het is dus verbazingwekkend dat de eerste gegevens op de gebruikte lijsten negen jaar na de laatste telling en zo'n vier jaar na de opening van het pand opgeschreven werden. Mogelijk deed de openhartigheid van Navez of Barraine – die onverbloemd te kennen gaven een bordeel te beginnen – de gemeenteambtenaren tot registratie besluiten, maar een dergelijke openhartigheid verklaart de lijsten niet geheel. De bewoners van de andere spelonken van ontucht werden immers, ondanks hun vaak kwalijke reputatie, niet beschreven. Daarnaast blijkt uit de opgestelde lijst ook dat er reeds voor 1 mei 1878 een prostituee in het 'hotel' gewoond had. De nieuwe dienstverlening was dus geen totale breuk met het verleden. Deze transformatie van hotel naar bordeel vergde daarbij enige tijd en was in 1878 nog niet voltooid. Mijn onderzoek begon ik daarom met het jaar 1879.

Tabel 1. Gemiddeld aantal prostituees 1879-1898

1879	6	1884	19	1889	13	1894	23
1880	12	1885	15	1890	9	1895	11
1881	14	1886	14	1891	11	1896	11
1882	14	1887	14	1892	16	1897	10
1883	17	1888	13	1893	20	1898	14

43 In afwijking van de gebruikelijke spelling staat het bordeel in de folianten van de Burgerlijke Stand vermeld als 'Palais Orientaal'.

44 GAR, Bevolkingsregister, folio 527, 541-550 en 551-556.

Uit de explosieve stijging van het aantal publieke vrouwen in 1880 (+ 50 procent) kan worden geconcludeerd dat het hoerenbestand zelfs in 1879 nog in opbouw was. De bezetting bereikte in dat jaar nog niet de vereiste omvang van tien prostituees of meer. De onderbezetting die optrad in 1890 hield vermoedelijk verband met bepaalde problemen in de bedrijfsvoering. Ten gevolge van zijn dodelijke ziekte had Barraine gedurende enige jaren weinig aandacht kunnen schenken aan de contacten met de placeurs (of besteders), die zorgden voor voldoende prostituees in het bordeel. Dit verminderde de toeloop. Daarnaast werd na zijn dood de komst van de prostituees waarschijnlijk ook negatief beïnvloed door onzekerheid over het voortbestaan van Palais Oriental. De animo van veel liefdesamazonen om in deze jaren in het bordeel te gaan werken, was gering.⁴⁵ In de jaren daarna groeide de populatie van het bordeel weer snel, omdat de nieuwe hoerenwaardin beschikte over uitstekende contacten in de Franse hoofdstad. Dergelijke contacten zorgden er voor dat tientallen Parijse prostituees de trein naar Rotterdam namen. Hun aantal verdubbelde binnen enkele jaren.

Deze expansie duurde tot 1895. In dat jaar viel de gemiddelde bezetting plotsklaps sterk terug. Hoe kwam dit? Allereerst kan deze afname zijn veroorzaakt door een verandering in de gemeentelijke administratie, die na 1895 haar beslag kreeg. Tot dan toe was de Rotterdamse stadsbevolking namelijk geregistreerd in lijvige folianten, die door de vele mutaties binnen korte tijd zwart zagen van de verbeteringen. Deze correcties verminderden de gemeentelijke accuratesse. Daarom besloten de gemeentelijke ambtenaren in het begin van de jaren negentig een nieuw systeem in te voeren.⁴⁶ In dit nieuwe systeem noteerden zij de zelfstandig levende Rotterdamse gezinshoofden (en hun eventuele huisgenoten) op afzonderlijke kaarten. Zo konden de vele nieuwkomers in de Maasstad simpel in de bevolkingsadministratie worden opgenomen zonder dat deze administratie leed onder de talloze mutaties. Het is hierdoor mogelijk dat vanaf 1895 gearriveerde publieke vrouwen niet meer werden bijgeschreven op de lijsten van Palais Oriental. Overigens is dit niet erg waarschijnlijk. Als namelijk de beambten de nieuwe prostituees voortaan in het nieuwe kaartsysteem opnamen in plaats van ze – zoals tot dan toe gebruikelijk – bij te schrijven op de betreffende lijsten, dan is het onwaarschijnlijk dat zij in de daaropvolgende jaren terugkeerden tot hun oude gebruik. Het aantal op de lijsten genoteerde prostituees zou blijvend zijn verminderd. Dit was niet het geval. Zowel in 1898 als in de eerste helft van 1899 groeide het aantal bijschriften op de lijsten weer, om daarna abrupt te dalen. Ik concludeerde hieruit dat de gegevens over de jaren 1899 en 1900 onbruikbaar zijn voor mijn onderzoek, maar ook dat de verminderingen na 1895 niet veroorzaakt werden door de nieuwe gemeentelijke administratie. Bovendien is er voor de betreffende afname nog een alternatieve verklaring. Daarin is de verminderde bezetting van Palais Oriental het directe gevolg van het eclatante succes van de politie in de bestrijding van de internationale vrouwenhandel. In 1895 slaagde de Rotterdamse politie er namelijk in om samen met collega's uit Brussel, Antwerpen, Berlijn en Riga, een internationaal prostitutienetwerk – dat vrouwen leverde aan de Russische bordelen – op te rollen.⁴⁷ Dit succes kreeg in binnen- en buitenland grote aandacht en maakte de Parijse prefect opmerkelijk op zijn Rotterdamse collega's. Hij schreef hen daarop een brief, waarin hij stelde over sterke aanwijzingen te be-

⁴⁵ Zie verderop in dit artikel.

⁴⁶ Zie voor deze problemen ook Henk Visscher, *Rotterdamers op de trappen der historie. Een onderzoek naar de sociale mobiliteit van gezinshoofden in Rotterdam rond 1880* (Rotterdam 1997) 10.

⁴⁷ GAR, Politiearchief (1895), volgnummer 914. Zie Henk Visser, 'De affaire Anna Takatz. Slavernij en vrouwenhandel in Rotterdam tijdens het fin de siècle', *Rotterdams Jaarboekje* 8 (2000) (ter perse).

schikken dat twee minderjarige Françaises met valse papieren werkten in Palais Oriental.⁴⁸ Het hierop gestarte politieonderzoek leverde weinig op (een van de vrouwen werd op grond van haar minderjarigheid het land uitgezet), maar deze politionele aandacht zal door de leiding van het bordeel waarschijnlijk weinig zijn gewaardeerd. Gedurende enige tijd voelden Fanny Petit c.s. de hete adem van de Franse en Nederlandse recherche in de nek. Dit was met name onbehaaglijk, omdat achteraf blijkt dat de Parijse prefect met zijn vermoedens op het goede spoor zat. Hij waarschuwde in zijn brief namelijk nadrukkelijk voor de activiteiten van een zekere Auvray die als placeur van Palais Oriental nauwe banden onderhield met ‘madame Andereau’. De laatste zal deze relatie bij haar verhoor vehement hebben ontkend, maar uit de verkoopakte van het bordeel vijftien jaar later blijkt dat Fanny Petit en Gustav Eugène Auvray (buiten gemeenschap van goederen) getrouwd door het leven gingen. Het is daarom allerminst ondenkbaar dat de bordeelhoudster en haar placeur in 1895 besloten hun contacten vooreerst tot het uiterste te beperken. Pas toen de kust weer veilig was, konden de reactiviteiten tussen Parijs en Rotterdam in volle omvang worden hervat. Dit was vermoedelijk, mede omdat Fanny Petit weer veilig in Parijs woonde, in 1898 het geval. Vanaf dat jaar nam de bezetting van Palais Oriental weer toe.

De prostituees en hun herkomst

Tussen 1879 en 1898 werkten er gemiddeld tien tot vijftien prostituees in het bordeel. Dat was een gemiddelde dat in de buurt kwam van de optimale bezetting van het huis, waar de accommodatie weliswaar uit meerdere salons en 26 kamers bestond, maar niet alle kamers geschikt waren voor bewoning. Zo gebruikte de beheerder ‘La chambre numéro Un’ als bureau en blijkt uit de inventarissen dat sommige kamers incompleet ingericht waren.⁴⁹ In een aantal kamers stond slechts een eenpersoonsbed, terwijl de vertrekken vanaf ‘kamer 16’ niet verwarmd werden. Ik vermoed daarom dat de fatsoenlijke winterbezetting rond de vijftien prostituees schommelde, hoewel dit niet uit de bewaarde gegevens geconcludeerd kan worden. Ten eerste valt er geen seizoenspatroon in de aankomst van de prostituees te ontdekken. Hitte noch kou beïnvloedden hun komst. Slechts als de bladeren begonnen te vallen, was er een lichte stijging in hun komst, omdat vermoedelijk ook prostituees graag warm de winter doorkwamen. Ten tweede lag bezetting in de winters van 1893 en 1894 ver boven het optimum van vijftien.⁵⁰ Blijkbaar streefde de toenmalige exploitante niet naar een optimale bezetting van het bordeel, maar joeg zij het absolute maximum na. Iedere bruikbare prostituee was welkom aan het Haringvliet.

Gedurende de onderzochte jaren hebben er 597 personen in het pand gewoond. Dit waren niet uitsluitend prostituees. De ambtenaren noteerden namelijk ook de andere bewoners van het bordeel, waardoor tevens de bewindvoerders en hun familieleden geregistreerd werden.⁵¹

48 GAR, Politiearchief (1895), volgnummer 2287.

49 GAR, Nieuw Notarieel Archief, notaris W.v.'t Hooft, Aanhangsels bij de akten van 30 maart 1878 en van 1 september 1886.

50 In het laatste kwartaal van 1893 woonden er gemiddeld 24 prostituees in het bordeel. In het laatste kwartaal van het daarop volgende jaar bestond het gemiddelde uit 25 prostituees.

51 Volgens de Rotterdamse ‘Policie’-verordening voor getolereerde huizen moesten alle inwoners van het pand worden geregistreerd, terwijl artikel 6 van de betreffende verordening alle vrouwen buiten de matrimoniale macht verplichtte om ter visitatie te verschijnen.



Afb. 3. Het Haringvliet vanuit westelijke richting, met op de kade de contouren van Palais Oriental (links van het midden van de foto). Fotograaf onbekend, circa 1883. Gemeentearchief Rotterdam.

Ook werden 91 personen genoteerd die hand- en spandiensten verrichten ten behoeve van het seksuele bedrijf (keukenmeiden, naaisters, kelners enz.). Tevens stonden er 29 dubbeltellingen in de lijsten. Deze dubbeltellingen betroffen prostituees die gedurende een aaneengesloten periode twee- of meermalen in het bordeel woonden. Ik kwam de vrouwen op het spoor door de vergelijking van de geboortedata en het naast elkaar leggen van de doorgestreepte namen. Daarbij besepte ik overigens terdege niet alle dubbeltellingen te hebben achterhaald. Vele placeurs voorzagen de prostituees immers van valse papieren. Hierdoor kan een hedendaags onderzoek nimmer de ware identiteit van alle prostituees achterhalen. Ook kan de omvang van de fraude, die zoals we hebben gezien ook in Palais Oriental voorkwam, niet worden geschat op grond van de zeldzame gevallen dat de politie de waarheid boven tafel kreeg. Niettemin waren de gevolgen voor het onderzoek naar de herkomst vermoedelijk gering. Ten eerste had het meeste bedrog betrekking op de geboorteleefijd, terwijl daarnaast het verstrekte paspoort en de werkelijkheid nooit te zeer konden verschillen. Een Britse prostituee met een Duits paspoort viel snel door de mand. Door de beide reducties (de verwijdering van niet-prostituees en het slechts eenmalig opnemen van meertellingen) bleven er 465 publieke vrouwen voor het onderzoek over. Van hen heb ik de opgegeven geboorteplaats geprobeerd te achterhalen. Daarbij had ik niet altijd succes. Dit kwam omdat sommige geboorteplaatsen niet meer waren dan gehuchten van omtrent zeven huizen, die zelfs op gedetailleerde kaarten ontbreken. Daarnaast werden andere plaatsen later door naburige steden of agglomeraties geannexeerd. Soms lukte het zo'n plaats te traceren, indien de betreffende plaatsnaam voortleeft in de wijknaam van een stad. Ten derde bleven enkele plaatsjes in

Frankrijk onvindbaar. Weliswaar kwam de naam meermalen voor, maar ik bezat geen aanwijzing over de landstreek waarin de geboorteplaats gelegen had. Om deze drie redenen bleef vijftien procent van de geboorteplaatsen onvindbaar.

Vervolgens heb ik de resterende 393 geboorteplaatsen gerubriceerd naar de huidige land- en gebiedsindelingen (provincies/departementen/bondsstaten). Deze indeling naar de contemporaine situatie had gevolgen voor het resultaat. Ten eerste wordt het Franse aandeel hierdoor enigszins overschat. Zo werden de publieke vrouwen uit Elzas-Lotharingen als Françaises meegeteld, hoewel hun geboorteplaatsen tussen 1871 en 1919 in het Duitse keizerrijk lagen. Daar tegenover rekende ik drie prostituees uit Algerije niet tot de bewoners van Frankrijk, zodat de Franse overschatting beperkt bleef. Om soortgelijke redenen werd het Duitse aandeel in Palais Oriental onderschat. Behalve namelijk de publieke vrouwen uit het noordoosten van Frankrijk waren er nog twee prostituees uit het huidige Polen, wier Duitse herkomst niet meetelde.

Tabel 2. Nationale herkomst van de prostituees

Frankrijk	180	39%
België	117	25%
Duitsland	45	10%
Nederland	21	5%
Luxemburg	8	2%
Zwitserland	6	1%
Gr.-Britt.	6	1%
rest	10	2%
subtotaal	393	85%
onbekend	72	15%
TOTAAL	465	100%

Voor de verdere analyse heb ik het beheer van Palais Oriental gesplitst in twee perioden. De eerste periode begon toen Barraine in Rotterdam arriveerde. Deze eerste bewindvoerder toverde het slecht renderende 'hotel' om in een succesvol bordeel. Weliswaar was Barraine gedurende de eerste jaren slechts de zetbaas van de Belgische eigenaar, maar hij was ten gevolge van zijn welstand toch meer dan een employé in buitendienst.⁵² Verder blijkt nergens in het Rotterdamse politiearchief dat hij in zijn beginjaren handelde op last of ruggespraak. Bijvoorbeeld gold dit voor de klacht van de Belgische Adelaïde Catherine Straatman uit Gent.⁵³ Deze prostituee was na haar vertrek uit Palais Oriental naar de politie gegaan, waar zij Rachel

⁵² De rijkdom van Barraine kan niet eenduidig uit de aanslag voor de personele belasting worden herleid. De aanslag die de beste graadmeter is voor iemands welstand in die tijd, vermeldt twee verschillende bedragen. Waarschijnlijk betrof de ene aanslag Palais Oriental, terwijl de andere de privé-aanslag van Barraine was. De totalen in 1881 en 1887 waren meer dan fl. 600 en vielen beide in de categorie 'gigantische aanslagen', maar ook de meer bescheiden aanslagen van circa fl. 15 garandeerden in het lagenmodel dat ik hanteerde voor de sociale gelaagdheid in die jaren steeds een positie onder het rijkste kwart van de Rotterdamse bevolking. Zie voor het lagenmodel Henk Visscher, *Rotterdamers op de trappen*, 52-53 en voor de Rotterdamse belastingen in het laatste kwart van de vorige eeuw, Henk Visscher, 'Een goeden waterweg en elastieke financiën', *Rotterdams Jaarboekje* 7 (1999) 312-336.

⁵³ GAR, Politiearchief, Klapper op zaken en personen (1884-1885), volgnummer 1472.

Marx beschuldigde van het achterhouden van kleren. Zulke kleren waren voor prostituees vaak van groot belang, omdat de garderobe hen de attractiviteit verschafte die klanten trok. Er bestaat echter niet de geringste aanwijzing dat Barraine in deze zaak (die met een sisser af liep) op last of ruggespraak handelde. Ook een jaar later was dat niet het geval, toen Barraine naar de politie ging met het verzoek Elise Jane de Cateret uit zijn bordeel te verwijderen.⁵⁴ De oorzaak van dit verzoek lag vermoedelijk in het feit dat de dertigjarige prostituee niet meer de leeftijd had om op alles ja en amen te zeggen. Barraine vond haar lastig. Na de klacht haalde de politie de vrouw in ieder geval uit het bordeel – omdat zij ‘aldaar de twist zocht’ – en zette haar het land uit. Ik ga er dus vanuit dat Barraine en zijn vrouw in de periode 1878-1891 het beleid bepaalden.

Het tweede bewind begon met de komst van Fanny Petit. Zij nam samen met haar man in 1891 de leiding van het bordeel over. Daarbij blijkt uit alles dat ‘mevrouw Andereau’ de lakens uitdeelde en dat de echtgenoot vermoedelijk vooral fungeerde als contactpersoon met de lokale instanties. Tenslotte was hij naar het geldend recht hoofd van het gezin. Zijn dood veranderde echter weinig in de bedrijfsvoering. Dit gold ook voor het eerste jaar na het vertrek van Fanny Petit. De nieuwe bewindvoerder bleef immers sterk afhankelijk van de aanvoer van Parijse prostituees.

In tabel 2 bleek dat Franse vrouwen het grootste aandeel hadden in de bezetting van Palais Oriental. In vele gevallen kwam de werkelijkheid dus overeen met de illusionaire voorstelling van de welgestelde hoerenlopers. Zij kregen vaak de vrouwen die zij wensten. Bovendien zullen vele bezoekers niet hebben gemerkt dat sommige prostituees geen Françaises waren. Veel bordeelvrouwen beschikten namelijk over voldoende kennis van het Frans om met enige acteertalent in de rode schemering van het pand voor Franse prostituees te kunnen doorgaan. Deze vrouwen hadden hun talenkennis opgedaan in hun geboorteland of -streek, waar zoveel Frans gesproken werd dat zij tenminste een woordje meepikten. Dit gold bijvoorbeeld voor de Belgische en Zwitserse prostituees en voor een deel van de publieke vrouwen die afkomstig waren uit de huidige Duitse grensstreek met Frankrijk. Ook deze prostituees boden de klanten de verlangde illusie.

Om de veranderingen in de herkomst van de vrouwen nader te kunnen analyseren, heb ik de gegevens vervolgens naar regime gesplitst. Dit bracht, hoewel er rekening moet worden gehouden met het feit dat het tweede bewind veel korter duurde (acht in plaats van twaalf jaar), frappante verschillen aan het licht:

Tabel 3. Bewind van het Palais Oriental

REGIME 1		REGIME 2	
Barraine/Navez	1878-1886	Andereau/Petit	1891-1893
Barraine	1886-1889	Petit	1893-1897
Rachel Marx	1889-1891	Lalin/Petit	1897-1898

⁵⁴ GAR, Politiearchief, Register van verwijderde personen (29 juli 1895).

Tabel 4. Verschuivingen in nationale herkomst

land van herkomst	% totaal regime 1	% totaal regime 2
Franse vrouwen	34%	66%
Belgische vrouwen	81%	19%
Duitse vrouwen	91%	9%
Nederl. vrouwen	71%	29%

In de jaren dat het bordeel in Belgische handen was, stamde een groot deel van de prostituees uit het zuidelijke buurland. De toenmalige eigenaren hadden in hun geboorteland blijkbaar goede connecties. Daarnaast valt het op dat de populatie van Palais Oriental gedurende het eerste regime veel gemengder van samenstelling was dan in de jaren negentig. In dat eeuwenleek Palais Oriental, zo kan enigszins overdreven gesteld worden, een Frans werkgelegenheidsproject.

Tenslotte heb ik de 393 geboorteplaatsen onderverdeeld in drie categorieën. Categorie 1 omvatte de grote steden en agglomeraties met meer dan 100.000 inwoners; categorie 2 de middelgrote steden met een inwonertal tussen de 10.000 en 100.000 inwoners; en categorie 3 de kleine steden, dorpjes, gehuchten en vlekken van minder dan 10.000 inwoners. Bij deze onderverdeling kwam naar voren dat bijna de helft van de prostituees van Palais Oriental geboren was in de grote steden van West-Europa (48 procent), terwijl ook een groot deel van het platteland afkomstig was (39 procent). Werden deze gegevens vervolgens naar regime gesplitst, dan bleek de grootstedelijke invloed na 1891 sterk toe te nemen. De meeste prostituees in de jaren negentig kwamen uit Parijs. Dit betekende dat er na de komst van Fanny Petit niet slechts sprake was van een groeiend Frans aandeel in de bordeelpopulatie, maar tevens dat de Franse prostituees voortaan ook in overgrote meerderheid uit de Franse hoofdstad kwamen.⁵⁵ Deze radicale verschuiving in herkomst was ongetwijfeld een gevolg van de goede relaties die Fanny Petit onderhield met Parijse placeurs, maar kan ook een gevolg geweest zijn van een zekere contractie van de prostitutie in de grote steden. In Nederland vond in deze periode namelijk iets dergelijks plaats.⁵⁶ Het is dus denkbaar dat de grote meerderheid van de Franse prostituees wel uit de grote stad moest komen, omdat de hoererij elders in het land sterk verminderd was. Zeker is in ieder geval dat door de twee veranderingen (meer Franse prostituees die voornamelijk uit Parijs kwamen) de tweetaligheid in Palais Oriental afnam. Gedurende de jaren negentig kwamen er nog zelden publieke vrouwen uit de Franse departementen waar op het platteland veel Nederlands gesproken werd en waar menige stedeling – speciaal onder de werkers in de sectoren handel en verkeer – ten gevolge van het contact met Vlamingen en Nederlanders een zekere kennis van die taal bezat. Daarnaast daalde ook de aanwezigheid van de Waalse, Zwitserse, Luxemburgse en Duitse vrouwen, die zich in een koeterwaals van Germaanse en Romaanse woorden verstaanbaar maakten. Na 1891 verdween het bilinguïsme in Palais Oriental goeddeels.

Ik kon daarbij op grond van de beschikbare informatie moeilijk vaststellen in hoeverre

⁵⁵ Tijdens het eerste regime kwam 46 procent van de prostituees uit steden en agglomeraties met meer dan 100.000 inwoners, terwijl 39 procent stamde uit plaatsen met minder dan 10.000 inwoners. De verhouding tussen de grootste en de kleinste categorie was tijdens het tweede regime 6:1.

⁵⁶ Bossenbroek en Kompagnie, *Het mysterie*, 88 e.v..

deze veranderingen in de herkomst van de prostituees verband hielden met smaakveranderingen bij de clientèle. Het blijft daarom denkbaar, zoals meerdere auteurs betoogden, dat de naar status hakende elite de niet-Franse of quasi-Franse prostitutie in toenemende mate associeerden met ordinare armoede en een hoge besmetting, terwijl de invasie van Duitse 'Loreley's' in Rotterdam bovendien hun afkeuring opriep.⁵⁷ Dit resulteerde erin dat voor vele elitaire genotzoekers slechts de Franse bordeelprostitutie acceptabel was, mede omdat deze ontucht door de hoge prijzen geen gemeengoed werd. Een verschuiving die Bossenbroek en Kompagnie omschreven als de overgang 'van volgnummer tot fantasma'.⁵⁸

Deze exclusieve ontucht kon echter uitsluitend worden gegarandeerd door een verbeterde organisatie, want de recrutering en de selectie van de verlangde vrouwen stelden hoge eisen. Uitsluitend een goed geoliede organisatie kon er voor zorgen dat de bordeexploitanten regelmatig voldoende nieuwe prostituees ontvingen. Dit gold speciaal na 1891. De Parijse prostituees werden namelijk reeds lang van tevoren geworven, terwijl, eerst nadat de financiële condities waren uitgewerkt, de meest geschikten voor een verblijf in Rotterdam werden geselecteerd. Hierna moest nog de administratieve barrière worden genomen en allerhande praktische problemen dienden te worden opgelost. Bijvoorbeeld moest bekend zijn wie de treinkaartjes betaalde en wie er opdraaide voor de kosten van de noodzakelijke begeleiding van de vrouwen. De (internationale) minnehandel vereiste aldus een goede organisatie en meer kapitaal.⁵⁹ Hierdoor nam het bedrijfsrisico toe. De prostitutie-ondernemers probeerden dit verhoogde risico te beperken door een ander bordeelbeleid. Bijvoorbeeld steeg in Palais Oriental het aantal naaisters. Weliswaar waren er ook twee naaisters in de jaren zeventig in het bordeel werkzaam geweest, maar na 1891 verbleven er permanent enige coupeuses in Palais Oriental. Deze naaisters hadden allereerst de taak de prostituees naar de laatste, pikante mode te kleden, maar boden door hun werkzaamheden de bordeelleiding tevens een mogelijkheid de vrouwen sterker aan het bordeel te binden.⁶⁰ Dit kwam doordat de kostbare jurken en dessous meestal door de hoerenwaardin werden gefinancierd, waardoor de prostituees het bordeel eerst konden verlaten na de laatste afbetaling. Hierdoor kregen de bordeexploitanten met een uitgebreid naaiatelier een grotere macht over het personeel en verkleinden zij het bedrijfsrisico.

De leeftijd van het personeel

Op grond van de bewaarde gegevens heb ik ook geprobeerd de leeftijd van de prostituees van Palais Oriental te achterhalen. Hun jeugd was immers deel van de illusie, waardoor ik veronderstelde dat er een zekere degradatie bij de prostituees optrad als zij ouder werden. Velen

57 Manneke, *Reacties*, 182-185.

58 Bossenbroek en Kompagnie, *Het mysterie*, 99.

59 Er was voordien ook wel sprake geweest van (internationale) minnehandel, maar de vroege vormen van vrouwenhandel waren veel amateuristischer van opzet. Zie voor de vroege vrouwenhandel in de jaren zestig en zeventig van de 19e eeuw bijvoorbeeld Martin Bossenbroek en Jan H. Kompagnie, 'Zondige steden, preuts platteland? Prostitutie in Holland rond 1900', *Holland* 30 (1998) 272-294.

60 In het bordeel verbleef voor 1887 geen naaister. Hun aantal voor de resterende jaren was:

87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98
1	2	–	–	2	3	3	3	2	1	1	1

bezetten later minder aantrekkelijke posities in hun prostitutie laag. Weliswaar had Stemvers tegen de onvermijdelijkheid van deze dalingen bezwaar gemaakt, maar toch weerlegden haar bevindingen het feit niet dat er regelmatig sprake was van neerwaartse mobiliteit.⁶¹ Daarom veronderstelde ik dat, hoewel niet iedere prostitutiee onvermijdelijk in de goot belandde, de jonge, aantrekkelijke publieke vrouwen hun werkzaamheden begonnen in de topborden van hun tijd. Om deze veronderstelling te falsificeren heb ik de leeftijd van de publieke vrouwen berekend op het moment dat zij hun entree in het bordeel maakten. Ik koos voor dit moment, omdat niet alle prostitutiees even lang bleven.⁶²

Tabel 5. Gemiddelde leeftijd prostitutiees bij binnenkomst

1879	24jr.	1884	25jr.	1889	27jr.	1894	24jr.
1880	23jr.	1885	25jr.	1890	25jr.	1895	24jr.
1881	23jr.	1886	24jr.	1891	25jr.	1896	22jr.
1882	25jr.	1887	26jr.	1892	23jr.	1897	23jr.
1883	25jr.	1888	26jr.	1893	23jr.	1898	25jr.

Uit deze tabel blijkt dat de gemiddelde leeftijd van de prostitutiees na 1891 iets daalde. Het verschil tussen de beide regimes is echter uiterst gering. Veel duidelijker komt uit de tabel naar voren dat de fluctuaties na 1879 (toen het bordeel zich nog in de opbouwfase bevond) vermoedelijk verband hielden met de wisselingen van eigenaar (1886, 1890 en 1892). Kort na iedere overname daalde de leeftijd van de nieuwkoomsters enigszins, om in de daaropvolgende jaren weer licht te stijgen. In de beginperiode waren de contacten tussen de bordeexploitanten en de placeurs nog fris, hetgeen de kwaliteit van de aangevoerde vrouwen ten goede kwam. Als deze contacten op den duur minder werden, liep de leeftijd van de nieuwe prostitutiees op. Van dit patroon wijken slechts de jaren 1896 en 1897 door een hiervoor reeds besproken oorzaak (de voorzichtigheid van de Parijse placeur en zijn Rotterdamse hoerenmadam) af. In deze jaren ondernamen namelijk slechts weinig Parijse vrouwen de verre reis naar het noorden, terwijl zij die kwamen zo jong waren dat zij lang meekonden.

Op grond van deze gemiddelde leeftijd kan nogmaals de crisis worden beschreven die Palais Oriental rond 1889 trof. Het bordeel werd toen ten gevolge van de ziekte en dood van Barraine slecht geleid. De leeftijd van de prostitutiees steeg tot recordhoogte (zie tabel 5), terwijl de aanvoer van nieuwe werkneemsters stagneerde (zie tabel 1). Door de onderbezetting die hieruit resulteerde, werden rijp en groen in het bordeel geaccepteerd. Dat de nonchalante toelating niet uitsluitend de oudere prostitutiees gold, blijkt uit de stuitende inschrijving op de lijsten van de zestienjarige Nathalie Marie Antoinette Jomol op 1 september 1890.⁶³ Deze inschrijving was tegen alle regels en roept grote bedenkingen op tegen de dienstdoende beambte. Zijn handelen valt slechts te verklaren uit een overgevoeligheid voor de charmes van het meisje of haar begeleiding, of werd veroorzaakt door het hem toegesmeten geld. De inschrijving kon immers niet worden gerechtvaardigd, zoals bij enkele tweeëntwintigjarigen, door een beroep op de traagheid in de ontvangst van de benodigde gegevens. Het gebeurde regelmatig dat de papieren eerst arriveerden, nadat de betreffende vrouw meerderjarig ge-

61 F.A. Stemvers, *De geschiedenis van de prostitutie in Nederland* (Weesp 1985) 65-67.

62 Zie bijlage 2.

63 Het meisje was op 25 juni 1874 te Horves geboren.

worden was. Bovenal verwondert het dat er geen enkel protest volgde. Ruim tien jaar tevoren was de Rotterdamse politie namelijk ernstig gekapitteld op grond van een vergelijkbaar geval. Toen had zij een minderjarig meisje laten visiteren om haar zo min of meer officieel toestemming te geven tot prostitutie (de affaire 'Q.X.').⁶⁴ Maar ondanks het feit dat de tegenstanders van de reglementering de zaak toen breed uitgemeten hadden, sorteerde de publieke afkeuring geen blijvend effect. In 1890 werd ter verlichting van het personeelsgebrek van een bordeel een zestienjarige zonder omhaal bijgeschreven in het gemeentelijke hoerenbestand.

Tot zover de fluctuaties in de leeftijd. Door het gevonden resultaat is mijn veronderstelling echter allerminst geverifieerd. Het gebrek aan vergelijkbare gegevens laat de uitkomst van mijn onderzoek in de lucht hangen. Ik kon de leeftijden van de prostituees van Palais Oriental slechts vergelijken met de prostituees die tussen 1853 en 1904 in Leiden in het politieregister bijgeschreven werden. Deze vrouwen waren ongeveer 26 jaar oud. Dit is weliswaar iets ouder dan de gemiddelde leeftijd van 'mijn' Rotterdamse prostituees, maar aldus worden appels met peren vergeleken: de prostituees van een Rotterdams topbordeel gedurende twintig jaar worden vergeleken met alle geregistreerde hoeren in Leiden over een periode van vijftig jaar.⁶⁵ Zo'n vergelijking kan de veronderstelling noch bevestigden, noch ontcrachten.

Conclusie

Daarom moet ik aan het eind van dit onderzoek concluderen dat de door mij gestelde vragen slechts voor een deel beantwoord zijn. Zo werd het duidelijk dat menige Franse prostituee haar liefdesdiensten aan het Haringvliet aanbod, maar ook dat zij gedurende het eerste decennium allerminst de enige vreemdeling in Palais Oriental was. Vrouwen van verschillende nationaliteiten werkten toen in het bordeel. Deze ruime verscheidenheid in herkomst viel de bezoekers waarschijnlijk nauwelijks op, omdat veel niet-Franse prostituees de Franse taal voldoende beheersten om de verlangde illusie te kunnen bieden. Ten onrechte meenden velen in deze tijd dat hun scabreuze fantasieën met Frans vlees vervuld werden. Deze misleiding werd overbodig toen het bordeel na 1891 volstroomde met Parijse vrouwen. De bezetting van het bordeel kwam voortaan overeen met de zinnelijke voorstelling van de elite, zodat tijdens het bewind van Fanny Petit de illusie verstijfde. Ik kon daarentegen de vragen naar de leeftijd van de prostituees slechts gedeeltelijk beantwoorden. Dit kwam omdat het materiaal voor een serieuze vergelijking ontbrak. Hierdoor bleef het ongewis in hoeverre de werkneemsters van Palais Oriental jonger waren dan hun collega's in de mindere oorden van ontucht. Wel bleek dat de schommelingen in leeftijd verband hielden met de contacten die de bordeelhouders hadden met de elders woonachtige handelaren in prostituees. Zo de exploitanten deze contacten goed onderhielden dan kwamen er voldoende vrouwen naar Rotterdam, maar droogden deze contacten op of gingen zij zelfs geheel verloren, dan werd het stil aan het Haringvliet. Ook steeg in het laatste geval de leeftijd van de prostituees. Hieruit kan worden geconcludeerd dat de leeftijdsopbouw van het bordeel niet primair bepaald werd door de wensen van de bezoekers, maar een gevolg was van de ontwikkelingen op de prostitutie markt waarop het aanbod de marktbevingen bepaalde. Ofschoon er dus in de jaren negentig sprake was van een verstijving van de illusie, kwam dit niet doordat de bordeelbazen meer

⁶⁴ Zie Bossenbroek en Kompagnie, *Het mysterie*, 153.

⁶⁵ Huitzing, *Betaalde liefde*, 61.

aandacht schonken aan de verlangens van hun clientèle, maar waren het veranderingen aan de aanbodzijde die leidden tot de komst van de gewenste vrouwen.

Goede relaties waren steeds van doorslaggevend belang. Dit betekende dat de bordeexploitanten zich vooral bezighielden met het werven van (voldoende) personeel en zich nauwelijks bekommerden om de verlangens van de bordeelsluiers. Hun illusionaire fantasieën kwamen op de tweede plaats. Deze constatering relateert het belang van mijn onderzoek en maakt tevens duidelijk dat het exuberante aanbod van jonge prostituees in de jaren negentig niet de conclusie rechtvaardigt dat in dit decennium de seksuele preferenties van de klanten ingrijpend veranderden. Het was de verbeterde organisatie die de ruimere keus veroorzaakte. Deze verbeterde organisatie was het verlate gevolg van de exodus van Nederlandse prostituees uit de vaderlandse bordelen. Door deze uittocht waren de bordeelhouders genoodzaakt hun personeel van verre te halen, hetgeen op den duur grote gevolgen had. De organisatie werd steeds complexer en slokte meer en meer kapitaal op. Hierop namen speciaal de exploitanten van de duurdere bordelen maatregelen om het bedrijfsrisico te beperken. Zij streefden naar meer controle over de aanvoer van prostituees en waakten er angstvallig voor dat de eenmaal gearriveerde vrouwen snel weer uit het bordeel vertrokken. Het geïnvesteerde kapitaal mocht immers niet verloren gaan; de ontucht moest lonend blijven.

Van deze ontwikkeling werden de bordeelprostituees het slachtoffer. In de loop der jaren groeide hun afhankelijkheid tot het punt dat er inderdaad sprake was van (minne)handel met blanke slavinnen.⁶⁶ Bovendien hadden de pogingen van welwillende politici om deze ontwikkeling tegen te gaan weinig resultaat. Zo functioneerde aan het eind van de 19e eeuw het door Samuel van Houten voorgestelde artikel in het Wetboek van Strafrecht (artikel 452) slecht.⁶⁷ Deze liberale politicus had gepoogd de prostitutie uitsluitend te doen plaatsvinden op basis van vrijwilligheid. Daartoe moesten de vrouwen bij binnenkomst in een bordeel door de burgemeester of zijn plaatsvervanger worden onderwezen in de aard van het binnenskamers uitgeoefende bedrijf, zodat zij konden besluiten alsnog rechtsomkeert te maken. Deze goedbedoelde barrière tegen misleiding en despotisme stelde in de jaren negentig nauwelijks iets voor. De beoogde keuzevrijheid was namelijk vooral in de luxueuze bordelen een farce. Daar begrepen de vele buitenlandse prostituees de in het Nederlands voorgelezen tekst niet, terwijl hun leeftijd en onbekendheid met land en volk de beoogde keuzevrijheid nihil maakte. Deze van ver aangevoerde vrouwen hadden geen keus.⁶⁸ Hun lot lag in de handen van de bordeexploitanten die aandrongen op terugbetaling van de gemaakte kosten en de vrouwen verleidden tot nieuwe uitgaven. Hierdoor verminderden hun schulden slechts langzaam en schoven velen het vertrek uit de prostitutie op de lange baan. Maar zelfs de prostituees die het lukte om het seksuele bedrijf vaarwel te zeggen door schuldenvrij de deur van het bordeel achter zich te sluiten, waren niet geheel bevrijd. Boven hun hoofd bleef de dreiging hangen dat bordeelhouders alsnog een klacht bij de politie tegen hen indienden, waarna zij als brodeloze vreemdelingen het land werden uitgezet.

Door deze ontwikkeling belandde de prostitutie aan het eind van de 19e eeuw in een nieuwe fase. De vol afschuw, maar niettemin smeug vertelde verhalen over onschuldige platte-

66 In dit verband schreef de Engelse historica Lucy Bland over de terugkeer van de angst voor de blanke slavinnenhandel. Daarom werd in Engeland het debat, waarvan de eerste ronde in de jaren tachtig van de 19e eeuw plaatsvond, aan het begin van de 20e eeuw heropend. Lucy Bland, *Banishing the beast. English feminism and sexual morality 1885-1914* (London 1995) 297 e.v.

67 Zie voor de wetgeving Bossenbroek en Kompagnie, *Het mysterie*, 151-152.

68 Sijmons, *Een noodzakelijk kwaad*, 78.

landsdeertjes die door onbetrouwbare sujetten geplaatst waren in een 'huis' in de stad, kwamen voornamelijk nog in de literatuur voor. De enkele naïevelinge van wie de gegevens in het Rotterdamse politiearchief terecht kwamen, nadat zij ontdekt had terecht te zijn gekomen waar zij niet wezen wilde, vormde de uitzondering op de regel. Van de vrouwen die op het 'Gare du Nord' de trein naar Rotterdam namen, kan immers worden verondersteld dat zij wisten waaraan ze begonnen. Deze prostituees waren de onschuld voorbij. De kwalijke misleiding had plaats gemaakt voor de zakelijke maar weinig scrupuleuze vrouwenhandel. Hierdoor verbeterde de dienstverlening in de luxueuze bordelen en kwam zij, hoewel dit nimmer de eerste doelstelling van de bordeelbazen was, vaker tegemoet aan de wensen van de klant. Door de goede organisatie verstijfde de illusie. Soms zelfs konden de prostitutieondernemers de vraag manipuleren. Zij bepaalden in die gevallen niet alleen het aanbod, maar creëerden tevens de vraag. De illusie kwam aldus – om met Walter Benjamin te spreken – meer en meer terecht in het tijdperk van de technische reproduceerbaarheid.⁶⁹ Ook in de hoererij was de 20e eeuw begonnen.

69 Zie Walter Benjamin, *Het kunstwerk in het tijdperk van zijn technische reproduceerbaarheid* (Nijmegen 1970).

Bijlage 1. Het aantal Rotterdamse bordelen tussen 1879 en 1898

1879-1884	9 bordelen*
1885-1887	6 bordelen**
1888-1889	5 bordelen
1890-1891***	4 bordelen
1891-1892	6 bordelen
1893-1895	5 bordelen
1895-1898	geen opgaven

Bron: GAR, Verslagen van den toestand der gemeente Rotterdam over de jaren 1879-1898.

* in 1884 stond een getolereerd huis leeg, maar later werd het heropend. Zie GAR, Verslag van den toestand der gemeente Rotterdam over het jaar 1884, Bijlage M.

** de adressen van de zes bordelen in deze jaren staan in GAR, Verslag van den toestand der gemeente Rotterdam over het jaar 1887, Bijlage L. Ik heb de namen van de bewoners van de betreffende panden opgezocht in het *Adresboek van Rotterdam* van dat jaar:

1. Haringvliet 31 M. Weber, particuliere
2. Haringvliet 37 Palais Oriental
3. Binnenrotte 110 A.Th. de Vlieg, particuliere
4. Binnenrotte 112 C. Bosinius, particulier
5. Binnenrotte 114 A. van Treuren, melknering en mevr. C. Bruynzeel, particuliere
6. Roode Zand 18 S.C. Blanscher, wijn en bier en A. Koster, particulier

*** in de loop van het jaar 1891 veranderde het aantal bordelen, zie GAR, Verslag van den toestand der gemeente Rotterdam over het jaar 1891, Bijlage L.

Bijlage 2. Gemiddelde verblijfsduur in Palais Oriental*

1879	26 mnd	1884	5 mnd	1889	6 mnd	1894	4 mnd
1880	11 mnd	1885	8 mnd	1890	6 mnd	1895	5 mnd
1881	10 mnd	1886	5 mnd	1891	5 mnd	1896	7 mnd
1882	9 mnd	1887	8 mnd	1892	13 mnd	1897	7 mnd
1883	12 mnd	1888	5 mnd	1893	7 mnd	1898	7 mnd

* Deze gemiddelde verblijfsduur werd berekend van de prostitueés die langer dan een maand in het bordeel verbleven. De extreem lange verblijfsduur in 1879 werd veroorzaakt door één vrouw. Er arriveerden in dat jaar namelijk acht nieuwe prostituees van wie één 69 maanden bleef. In meer dan de helft van de jaren varieerde de verblijfsduur rond de 6 maanden. Voor Hamburg heeft Evans berekend dat de officieel geregistreerde prostituees elk half jaar van adres veranderden. Richard J. Evans, 'Prostitution, state and society in Imperial Germany', *Past and present* 70 (1976) 112.

Boekbesprekingen

J.G. Kruisheer (ed.), *Het ontstaan van de dertiende eeuwse Zeeuwse landkeuren. Met een teksteditie van de keur van Floris de Voogd (1256) en van de keur van graaf Floris V (1290)* (Middelleeuwse Studies en Bronnen 63; Hilversum: Verloren, 1998, 218 blz., ISBN 90-6550-036-7)

Deze nieuwe uitgave van de Zeeuwse landkeuren van Floris de Voogd (1256) en van graaf Floris V van Holland (1290) vormt een onmisbare aanvulling op de eerdere editie door R. Fruin in de *Keuren van Zeeland* (Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht, 2e reeks, dl. 20). In de drie hoofdstukken die voorafgaan aan de eigenlijke diplomatische teksteditie werpt J.G. Kruisheer een geheel nieuw licht op het ontstaan van de Zeeuwse landkeuren vanaf de tweede helft van de 12e eeuw tot het einde van de 13e eeuw. Door de verschillende versies inhoudelijk en tekstueel nauwgezet te vergelijken, laat hij op overtuigende wijze zien dat de Zeeuwse landkeuren niet moeten worden beschouwd als een serie opeenvolgende, los van elkaar ontstane keuren. De Zeeuwse keuren vormden volgens hem een langzaam groeiende verzameling van opgetekende bepalingen die van tijd tot tijd opnieuw werden geordend en soms ingrijpend werden gewijzigd. Zonodig werden die bepalingen opnieuw bekrachtigd of in een nieuwe oorkonde vervat en uitgevaardigd. De gedetailleerde bestudering van de tekstoverleveringen van deze keuren verschaft bovendien meer inzicht in de inhoud en politieke achtergrond van de verloren gegane keuren van 1167, 1217 en 1227 dan voorheen werd aangenomen door onder meer Fruin en I.H. Gosses. De belangrijkste aanleiding voor het ontstaan van deze drie keuren waren de conflicten tussen de graven van Vlaanderen en de graven van Holland over de beroving van Vlaamse kooplieden in Zeeland.

In de keuren van 1256 en 1290 komt de veranderde leenrechtelijke en politieke situatie duidelijk naar voren. Deze werden uitgevaardigd op instigatie van de ambachtsheren, die inperking van de macht van de graaf van Holland in Zeeland voor ogen hadden. De houding van de ambachtsheren kwam het sterkst naar voren in de keur van Floris V, hoewel deze minder dan één jaar geldig bleef. De uitvaardiging van deze keur was onder meer een gevolg van de creatie van nieuwe instellingen, zoals een college van gezworenen en de aanstelling van een baljuw, en nieuwe rechtsregels zoals de invoering van een ander erfrechtstelsel. Om de deelbaarheid en versnippering van de am-

bachten tegen te gaan bepaalde men dat een nalatenschap niet meer onder alle erfgenamen verdeeld zou worden, maar ongedeeld op de oudste zoon zou overgaan. Nadat de keur van Floris V was afgeschaft, vermoedelijk rond 17 maart 1291, werd de oude keur van 1256 weer van kracht.

Van de keur van Floris de Voogd van 1256 heeft Kruisheer zowel de Nederlandse versie opgenomen als de Latijnse en de Franse vertaling hiervan. Van de keur van 1290 van Floris V heeft hij de ontwerp tekst en de uitgevaardigde tekst parallel uitgegeven. De uitgave wordt afgesloten door vier concordantietabellen.

Kruisheer bewijst, en dit is in tegenstelling tot de conclusies van Fruin, dat de Latijnse versie van de keur van 1256 een vertaling was van een Nederlands origineel, en niet andersom. De Latijnse vertaling was louter bedoeld om in de vorm van een landsheerlijke oorkonde uitgevaardigd te worden. Na de uitvaardiging had zij deze taak volbracht en bleef zij ongebruikt achter in het archief van de hoge vierschaar. In de praktijk gebruikte men de oorspronkelijke Nederlandse versie, die men voorzag van glossen en aanvullingen. Deze 'aangegroide' versie vormde de basis voor de nieuwe keur van Floris V in 1290, en niet de Latijnse, zoals Fruin meende. Helaas is deze *Vorlage* niet bewaard gebleven. De oudste overgeleverde Nederlandse afschriften (begin 14e eeuw) geven niet de originele rangschikking weer, maar de gewijzigde volgorde die tussen 1256 en 1290 is ontstaan. De Latijnse vertaling geeft echter wel de oorspronkelijke volgorde van de artikelen weer. De Franse vertaling van de keur van 1256 zal vermoedelijk ten behoeve van Henegouwse leden van de grafelijke raad zijn vervaardigd. Met deze nieuwe teksteditie toont Kruisheer nogmaals het belang aan van vergelijkend overleveringsonderzoek.

M.C. Le Bailly

Gerrit Verhoeven (ed.), *Het eerste kohier van de tien-de penning van Delft (1543)* (Apparaat voor de Geschiedenis van Holland 13; Hilversum: Verloren / Historische Vereniging Holland, 1999, 144 blz., ISBN 90-70403-41)

Het belastingstelsel in de Middeleeuwen is de bede: de Staten staan de landsheer op diens verzoek een bedrag toe, dat wordt omgeslagen over de steden en dorpen en daarbinnen over de belastingbetalers. Probleem daarbij is dat veel geestelij-

ken, adel en ook steden belastingprivileges hebben verworven. Delft bijvoorbeeld krijgt in 1536 een volledige vrijstelling omwille van de gedeeltelijke herbouw van de stad na de grote stadsbrand van dat jaar. Karel V introduceert een nieuw belastingstelsel, gebaseerd op opbrengsten uit handel en onroerend goed. Een van die nieuwe belastingen is de tiende penning op inkomsten uit onroerend goed, in Holland voor het eerst geheven in 1543, en daarna tot 1564 nog vijf maal.

Voor de heffing van de tiende penning moet van het onroerend goed in de steden en dorpen de huurwaarde vastgesteld worden; deze waarde wordt belast tegen een tarief van 10%. Is een goed daadwerkelijk verhuurd, dan betaalt de huurder een kwart van de aanslag en de eigenaar de rest. Het plakkaat op deze belastingheffing wordt afgekondigd, waarna de deurwaarders onder supervisie van een ontvanger de waarde van de percelen vaststellen. In Delft gebeurt dat door een indeling van de stad in zestien 'blokken', waar de 'zetters' alle straten aflopen. In het opgemaakte register of kohier wordt de waarde van het goed genoteerd en het bedrag van de aanslag vastgesteld.

Het kohier van de tiende penning van Delft is uitgegeven door Gerrit Verhoeven. De bewerking is in alle opzichten voorbeeldig. De heldere inleiding maakt de bron ook voor de leek toegankelijk. Uitgebreid wordt besproken in hoeverre het kohier een vlakdekkende beschrijving geeft van het onroerende goed in de stad. Een vrijstelling geldt voor percelen met een huurwaarde onder de twee gulden, maar in het kohier zijn deze wel vaak opgenomen, zonder aanslagbedrag. In het kohier worden geen, eveneens vrijgestelde, percelen vermeld waar de bebouwing na de brand van 1536 nog niet hersteld is; het is waarschijnlijk dat deze percelen er nog wel zijn geweest. Daarmee is het register mogelijk niet geheel dekkend, maar nader onderzoek per blok of per perceel (sic) zal daarover uitsluitsel moeten geven.

De beschrijving van het registerboek en van de wijze van uitgave is duidelijk en beknopt. Een klein punt van kritiek hierbij is dat de opbouw van het aanslagbedrag in de vierde kolom slechts in een noot beschreven wordt: 1 pond of gulden = 20 schellingen, 1 schelling of stuiver = 12 penningen, 1 penning = 3 miten. De registers achtereenvolgens op persoonsnamen, op beroepen, ambten, titels en waardigheden, op topografische aanduidingen en op moderne straatnamen maken het kohier nader toegankelijk.

Aparte vermelding verdienen de kaartjes per

zestiendeel. Op elk kaartje wordt de gevolgde route per blok gereconstrueerd en in een toelichting beschreven. De plattegronden maken het kohier van de tiende penning van 1543 tot een bron van onderzoek voor genealogen en heemkundigen, maar ook voor economisch-historici of sociaal-cartografen en andere historisch geïnteresseerden. Het ware te hopen dat ook de andere kohieren van de tiende penning op onroerend goed uit de 16e eeuw op deze wijze uitgegeven worden.

Ruud van den Berg

H. van Nierop, **Het verraad van het Noorderkwartier. Oorlog, terreur en recht in de Nederlandse Opstand** (Amsterdam: Bert Bakker, 1999, 344 blz., ISBN 90-351-2050-7)

Een van de wetmatigheden in het historische ambacht is dat elke tijd weer nieuwe vragen oproept. Hierdoor is het mogelijk dat ook oude, schijnbaar uitgekauwde verhalen een nieuwe glans krijgen door hervertelling vanuit een ander perspectief en met een andere vraagstelling. Als deze vraagstelling dan ook nog eens aansluit bij actuele discussies in de publieke opinie en de auteur een begenadigd verteller is, zijn alle voorwaarden aanwezig om een historische gebeurtenis onder de aandacht van een breed hedendaags publiek te brengen.

Hervertelling van een dramatische episode uit de Nederlandse Opstand aan een nieuwe generatie lezers is ook voor Van Nierop het vooropgezette doel van zijn werk geweest. Om deze lezersschare te bereiken benadert hij de stof met moderne vragen, met name over de plaats van het recht in de samenleving en de grenzen van burgerrechten in oorlogs- en vreedestijd. Daarbij wil hij echter niet blindvaren op de informatie die de vertellers voor hem – in het bijzonder P.C. Bor in 1621 – bijeengesprokkeld hadden; alle bronnen worden door hem aan een hernieuwd onderzoek onderworpen. Het geheel wint nog aan reliëf doordat de auteur de gebeurtenissen in de bredere context van hun tijd plaatst.

Het boek beschrijft een van de vele zwarte bladzijden uit de geschiedenis van de Nederlandse Opstand. Centraal staan de gebeurtenissen in het jaar 1575, toen van Spaanse zijde een laatste poging werd ondernomen om het opstandige Noorderkwartier te onderwerpen aan het gezag van de koning. De onbegaanbaarheid van het waterrijke

landschap maakte deze expeditie van meet af aan tot een kansloze onderneming en het leger blies dan ook al snel de aftocht. In de sfeer van angst en onzekerheid in die dagen konden echter maar weinig mensen geloven dat er sprake was van een definitieve terugtocht en werd gemakkelijk geloof gehecht aan geruchten over een krijgslist met hulp van binnenuit. Een door handlangers in brand gestoken molen bij Schoorl, zo werd geredeneerd, kon wel eens tot doel hebben gehad verdedigers bij de nabijgelegen schansen weg te lokken om zo de Spanjaarden vrij spel te geven.

Op last van gouverneur Sonoy werd een onderzoekcommissie ingesteld, die al snel met 'bewijzen' voor deze samenzwering kwam. Een aantal gearresteerde zwervers (kalissen) bekende na hevige martelingen en werd ter dood gebracht. Vervolgens ging de commissie op zoek naar hun opdrachtgevers en kwam uit bij enkele boeren. Opnieuw deden de beulen hun werk, met als gevolg dat deze ongelukkigen op hun beurt een katholieke inwoner van Hoorn, Jan Jeroensz, aanwezen als de aanstichter van alle kwaad. Tegen de stedelijke privileges in werd de man uit zijn woonplaats weggevoerd en opgesloten in het slot van Schagen. Ook hij werd onderworpen aan tortuur, maar hij wist zich met verve te verdedigen tegen alle aantijgingen, onder verwijzing naar de onrechtmatigheid van de behandeling die hem ten deel viel. Zijn juristenopleiding in Leuven en goede banden met vooraanstaande personen kwamen hem daarbij zeer te stade. Toen Jan Jeroensz op grond van de bepalingen van de Pacificatie van Gent moest worden vrijgelaten, weigerde hij zijn cel te verlaten. Hij bleef procederen tot men hem van alle blaam had gezuiverd.

Met de rehabilitatie van Jan Jeroensz krijgt het door Van Nierop vertelde verhaal uiteindelijk toch een *happy end*. Tegelijk is duidelijk dat het recht waarop de Hoornse burger zich met succes beriep, niet voor iedereen in gelijke mate gold, en al helemaal niet in tijden van oorlog. Vooral economisch en sociaal zwakkeren, zoals zwervers, vreemdelingen en kleine boeren, hadden te lijden onder geweld, intimidatie en willekeur. In dat opzicht is er ook in onze eeuw weinig nieuws onder de zon.

Met zijn eigentijdse benadering vanuit het perspectief van de burgerrechten in oorlogstijd heeft Van Nierop zijn historische studie daadwerkelijk de beoogde actuele betekenis weten te geven, zonder dat hij daarbij vervalt in anachronistisch taalgebruik. Het gebruik van het neologisme 'asielzoeker' zij hem daarbij vergeven. Met behulp van

authentiek bronnenmateriaal weet de auteur zijn lezers het gevoel te geven dat zij als het ware met hun benen in de zompige Noord-Hollandse bodem staan en deelgenoot zijn van de ontberingen die de bevolking moest doorstaan. Als enige minpuntje zou aangemerkt kunnen worden dat hij zich bij de sfeertekening misschien wat erg veel en kritiekloos heeft laten leiden door de wel zeer zwartgallige Wouter Jacobsz. Van Nierop hecht zelfs zoveel waarde aan de dagboek aantekeningen van deze naar Amsterdam gevluichte Goudse pater, dat hij tot twee keer toe breedvoerig eenzelfde passage aanhaalt over broodschaarste in Amsterdam (p. 87 en p. 197-198, met overigens van elkaar verschillende 'vertalingen' in de voetnoot). Dit doet echter niets af aan de conclusie dat *Het verraad van het Noorderkwartier* 'voorbeeldig' laat zien hoe geschiedenis ook op een wetenschappelijke manier actueel, spannend en voor een breed publiek toegankelijk gemaakt kan worden.

P.H.A.M. Abels

Marie-Christine Engels, *Merchants, interlopers, seamen and corsairs: the 'Flemish community' in Livorno and Genoa (1615-1635)* (Hilversum: Verloren, 1997, 345 blz., ISBN 90-6550-570-9)

Het gewest Holland had in het begin van de 17e eeuw een prominent aandeel in de handel en scheepvaart op en in het Middellandse Zeegebied, hoewel dat aandeel aan fluctuaties onderhevig was. Deze conclusie uit Marie-Christine Engels' te Leiden verdedigde dissertatie lijkt op het eerste gezicht niet opzienbarend. Een dergelijke constatering zou echter afbreuk doen aan de betekenis van haar onderzoek. Voor de eerste maal namelijk is de rol van de Nederlanden in de vaart op de Middellandse Zee en vooral op Italië bestudeerd aan de hand van voornamelijk Italiaans materiaal. Het gebruik van buitenlandse bronnen voor onderzoek naar de geschiedenis van de Nederlandse handel en scheepvaart is nog geen gemeengoed. Engels toont aan dat het de moeite meer dan loont. Daarbij heeft zij zich niet beperkt tot de meest toegankelijke bronnen, maar is zij ook weerbarstiger materiaal te lijf gegaan.

Het boek bestaat uit twee delen. In het eerste wordt de Nederlandse handel en scheepvaart op de Middellandse Zee in het algemeen en die met Livorno in het bijzonder behandeld. Voor Nederland kunnen we gevoelig Holland lezen. Op een

enkel Zeeuws of Fries schip na waren op deze vaart uitsluitend schepen uit het gewest Holland actief. Het beeld in de eerste decennia van de 17e eeuw was zeer wisselend. Soms was het belang groot, dan weer nam het sterk af. In de organisatie van de export bleef met name Amsterdam evenwel als stapelmarkt van luxe- en bulkgoederen een grote rol spelen. Door de resultaten uit verschillende bronnen met elkaar te combineren schetst Engels vervolgens een beeld van de Nederlandse handel met Livorno in de steekproeffaren 1620, 1625 en 1630. Van veel belang was de situatie op de Italiaanse graanmarkt. Zo lag in 1620 en 1630 het accent bij de Nederlandse export sterk op graan, terwijl in 1625, toen de Italiaanse graanoogst goed was geweest, veel meer vis werd geëxporteerd.

Dat de nadruk bij het onderzoek op het Italiaanse bronnenmateriaal heeft gelegen, blijkt uit de behandeling van de resultaten van deze inventarisatie. De verschuiving in het goederenassortiment wordt vanuit het Italiaanse perspectief verklaard. Ook wat betreft het aanbod van scheepsruimte vielen er evenwel wijzigingen te constateren, althans voorzover deze op grond van de herkomstplaatsen van de schippers zijn te herleiden. Deze veranderingen krijgen evenwel veel minder aandacht. Terwijl Amsterdamse kooplieden de handel op Italië grotendeels domineerden, kwam slechts een betrekkelijk gering aantal schippers uit deze stad. In 1620 en 1625 was meer dan de helft van de gezagvoerders afkomstig uit één van de Westfriese havensteden. Of dat ook betekende dat de schepen daar thuishoorden, wordt niet duidelijk.

Na de behandeling van het waretransport komen de contacten van Nederlandse kooplieden met Livorno en Genua en de 'Vlaamse' gemeenschappen in deze steden aan de orde. Naast Amsterdam speelden ook de Zuidelijke Nederlanden een voorname rol. Engels schetst een boeiend beeld van het reilen en zeilen van Nederlandse koopliedengemeenschappen in den vreemde.

Het tweede deel van het boek toetst de resultaten van het voorgaande aan de handen van een *case study*, waarvoor de Compagnie van Van den Broecke & Partners werd geselecteerd, een onderneming die in de Italiaanse archieven voldoende materiaal heeft achtergelaten. Bernardus van den Broecke kwam van Steenwijk en was aanvankelijk geassocieerd met Joris Jansen, een Amsterdamse koopman, afkomstig uit Antwerpen. Omstreeks 1626 werd Pieter van Capelle Van den Broecke's nieuwe partner. Zijn vader had in Delft en Gouda

gewoond en werd later burger van Amsterdam. De Compagnie speelde een voorname rol in een omvangrijk handelsnetwerk, waarin de positie van Amsterdam cruciaal was.

De dissertatie van Marie-Christine Engels is, mede door de gekozen invalshoeken, bijzonder aan te bevelen. En passant worden enkele stellingen van Jonathan Israel ondergraven. Zo blijkt er weinig van de verwoestende invloed die Israel aan de Spaanse embargo's toekent en hield de Amsterdamse koopmanselite zich bepaald niet alleen bezig met de handel in luxegoederen, maar waren zij ook sterk betrokken bij de handel in en het transport van producten als graan en vis.

Piet Boon

Peter R. Priester, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw circa 1600-1910* (A.A.G. Bijdragen 37; Wageningen: Afdeling Agrarische Geschiedenis Landbouwuniversiteit Wageningen, 1998, ISSN 0511-0726; ook verschenen als HES Studia Historica XX; 't Goy-Houten: HES uitgevers, 1998, ISBN 90-6194-378-7)

Ooit van Zeeuwse koortsen gehoord? Ze maakten in het verleden veel slachtoffers. Malaria kwam tot in de 20e eeuw in Zeeland veel voor, en wellicht waren ook nog andere ziekten debet aan de 'koorts'. Vooral kinderen, bejaarden en vreemdelingen waren vatbaar. Knechten en meiden van buiten de provincie bedongen dat ze twee weken ziek mochten zijn zonder te worden ontslagen. Zo bang waren ze voor ziekte in Zeeland, waar de sterfte tot in de 19e eeuw extreem hoog was.

Over koorts, ziekte, en sterfte lezen we in Peter Priesters boek over de Zeeuwse landbouw van 1600 tot 1910. De malariamug gedijde goed in het zoute Zeeuwse milieu. De dampen uit de slikken waren berucht en veel mensen trokken weg. Maar waar het in Priesters boek natuurlijk om draait zijn de agrarische ontwikkelingen in Zeeland, en ook daarop had het zout belangrijke invloed. De brakke grond maakte het de boeren onmogelijk op grote schaal veeteelt te bedrijven. Zij richtten zich daarom op de akkerbouw en vooral de Zeeuwse tarwe was eeuwenlang beroemd.

Priesters boek bestaat behalve uit deel I Tekst (ruim 400 bladzijden) uit deel II Bijlagen (ruim 300 bladzijden). Dit tweede deel bevat kwantitatieve gegevens, berekeningen, kaarten en uitgebreide toelichtingen op gebruikte bronnen. Het dient

tevens als bronnenpublicatie. Deel I vertelt het verhaal. Verhaal? Priester presenteert zijn boek nadrukkelijk als niet-narratief, maar kwantitatief. Hij wil een completer, genuanceerder en beter gefundeerd beeld geven van de Zeeuwse landbouw dan Boerendonk (1935) en Bouman (1946) hebben gedaan. Zij schetsten een beeld van stilstand en onveranderlijkheid, veroorzaakt door de conservatieve instelling van de boeren. Deze auteurs meenden dat de Zeeuwse boer tot ver in de 19e eeuw niet in staat was op een rationele manier landbouw te bedrijven. Zij baseerden zich hierbij op subjectieve, kwalitatieve waarnemingen van tijdgenoten uit de elite van de Zeeuwse samenleving, de leden van de Commissie van Landbouw. Priester wil hier tegen kwantitatieve gegevens in stelling brengen. Want cijfers stellen ons in staat 'oude redeneringen te ontcrachten, historische mythen te ontzenuwen en nog onbekende ontwikkelingen te beschrijven en te analyseren'. Meten is weten!

Het thema van Priesters boek is continuïteit, groei en verandering. Hoe en waarom deden deze verschijnselen zich voor in de periode van 1600 tot 1910? In deze drie eeuwen bleef in Zeeland lange tijd veel bij het oude, maar er traden ook veranderingen op. En rond 1870 zette de modernisering in, die de overgang van de 'oude' naar de 'nieuwe' landbouw teweegbracht.

Wat bijvoorbeeld eeuwenlang bij het oude bleef was de manier van werken in het Zeeuwse boerenbedrijf. De arbeiders die rond 1850 's winters de tarwe dorsten deden dat op precies dezelfde manier als hun voorouders in 1600. Zij gebruikten dezelfde gereedschappen en werktuigen en zij ontvingen dezelfde beloning voor hun werk; dat gold voor de hoogte van het loon evenzeer als voor de manier van berekenen. Ook de gemiddelde opbrengst van het belangrijkste Zeeuwse gewas, de tarwe, veranderde in de loop der eeuwen weinig. De Zeeuwse akkers brachten eind 16e, begin 17e eeuw vaak meer graan op dan die in de omringende landen. Zowel het oude kernland als de nieuwe polders kenden een grote continuïteit in opbrengsten. Blijkbaar wisten de boeren de onvermijdelijke achteruitgang in de natuurlijke vruchtbaarheid van het land te compenseren door op den duur het land intensiever te bemesten of te bewerken. Al rond 1600 was een 'plafond' bereikt van ongeveer 25 hectoliter per hectare en dit bleef tot het einde van de 19e eeuw het maximum.

Natuurlijk is er ook het nodige veranderd in driehonderd jaar. Veel land werd ingepolderd, vooral in de 17e eeuw, waardoor de omvang van

het cultuurareaal bijna verdubbelde. Dit was overigens niet allemaal nieuwe cultuurgrond, maar nogal wat land dat door 16e-eeuwse overstromingen verloren was gegaan en nu opnieuw werd bedijkt. Ook in het bouwplan en de veestapel trad in de loop der eeuwen enige verandering op. Tussen 1660 en 1730 groeide het areaal meekrap in Zeeland fors en de uitbreiding hield tot ongeveer 1870 aan. Schouwen-Duiveland werd het centrum van de meekrapteelt en -handel. Kennelijk hadden de telers hier meer dan elders toegang tot kapitaal, kennis, arbeid en afzetkanalen, die voor de dure meekrapteelt vereist waren. In de 19e eeuw nam de oppervlakte braakliggend land af, waardoor het areaal beteld bouwland groeide en daarmee ook de behoefte aan mest. Dus ging men meer vee houden en meer voedergewassen telen en ontstond een toenemende veevoeding van veehouderij en akkerbouw.

Al deze verschuivingen vielen nog binnen het raamwerk van de 'oude' landbouw. Maar er volgden veranderingen die een breuk met het oude betekenden en een nieuw tijdperk inluidden: de toepassing van kunstmest en uitheems zaaizaad. Die zorgde voor een fenomenale stijging van de opbrengst per hectare. Allerlei mestsoorten kwamen in de tweede helft van de 19e eeuw beschikbaar en omdat de inheemse plantenrassen teleurstellend op de zware bemesting reageerden, schakelden de boeren op grote schaal over op buitenlandse rassen. Zo werd de oude Zeeuwse tarwe tussen 1870 en 1900 vrijwel geheel uit de provincie verdrongen.

De veranderingen na 1870 bleken zo ingrijpend dat we kunnen spreken van een agrarische revolutie. Weliswaar hadden de Zeeuwse boeren eerder al innovaties toegepast, maar tot een revolutie in de bedrijfsvoering hadden deze niet geleid. De opbrengsten van tarwe waren eeuwenlang weliswaar hoog geweest, maar op de lange termijn ook onveranderlijk. Die continuïteit werd nu verbroken: sinds 1600 had zich niet eerder zo'n opmerkelijke stijging in de productiviteit voorgedaan.

Priester is het met Boerendonk en Bouman eens over het belang van deze 19e-eeuwse veranderingen: ze betekenden het einde van de oude Zeeuwse landbouw en het begin van de nieuwe. Maar bij Priester krijgt deze overgang van oud naar nieuw een ander gewicht, omdat hij anders denkt over de oude landbouw. Die was niet onveranderlijk, star en conservatief, zoals de eerdere historici meenden, maar evenals de nieuwe landbouw commercieel en productief. En dat plaatst

de 19e-eeuwse revolutie in een ander licht. Dat was geen plotseling ontwaken uit een sluimertoestand van achterlijkheid, zoals Boerendonk en Bouman suggereren, maar een kwestie van het toepassen van de nieuwe *inputs* kunstmest en buitenlands zaaigoed. In de beschikbaarheid van bepaalde grondstoffen had zich een revolutie voorgedaan, maar niet in de mentaliteit van de Zeeuwse boeren. Die was al rationeel en marktgericht. Dat was immers een constante in de Zeeuwse economie: kapitalistische en commerciële landbouwbedrijven, groot en producerend voor de markt, met gebruikmaking van gespecialiseerde loonarbeid! En zo bezorgt Peter Priester de oude Zeeuwse landbouw een nieuw imago: niet conservatief of achterlijk, maar al eeuwenlang 'modern'.

Hoe komt Priester tot zijn conclusies? Inderdaad door te rekenen en te kwantificeren, zoals hij heeft beloofd. Globaal gezegd kwantificeert hij factoren die van invloed zijn geweest op de productie en op de kosten en opbrengsten van het Zeeuwse landbouwbedrijf. We lezen over de lonen, de belasting, de tiendheffing en schommelende marktprijzen, maar ook over de zware kleibodem, het vertrek van mensen uit de provincie, de organisatie van het werk op het veld en in de schuur, het gereedschap, enzovoort. Bij de verklaring van deze factoren komen ook aspecten aan de orde die we niet onmiddellijk met de landbouw in verband zouden brengen. Dat levert interessante gegevens op over het dagelijks leven in Zeeland. De hoge sterfte in de provincie bijvoorbeeld werd vooral veroorzaakt doordat veel zuigelingen en kinderen overleden. De auteur brengt dit in verband met de Zeeuwse gewoonte om baby's geen borstvoeding te geven. De afzet van een deel van de tarweoogst in de eigen provincie hing samen met de omstandigheid dat de Zeeuwen veel tarwebrood aten, in plaats van roggebrood zoals elders. En dat er in Zeeland rond 1900 veel minder zuivelfabrieken stonden dan in andere delen van Nederland kwam vermoedelijk doordat de Zeeuwse boerinnen het botermaken niet uit handen wilden geven. Zij hadden een eigen inkomen uit de boterverkoop, en dat inkomen wilden zij niet kwijt.

Priester weet aannemelijk te maken dat de ontwikkelingen in de Zeeuwse landbouw rationeel te verklaren zijn. De Zeeuwse boeren speelden in op marktontwikkelingen, bijvoorbeeld door meer meekrap te verbouwen toen de vraag toenam. Zij gebruikten gereedschap dat paste bij de gewassen die zij verbouwden. Toen bijvoorbeeld elders in Nederland het graan al veel met de zicht werd ge-

maaid, bleef in Zeeland de sikkel in gebruik voor het snijden van tarwe. Zo was er minder kans op beschadiging van de kostbare tarwekorrel, die op de markt meer opbracht dan andere granen. Ook aan de natuurlijke omstandigheden pasten de Zeeuwen zich aan. De zeekelegronden waren vruchtbaar en geschikt voor akkerbouw. Bovendien was het Zeeuwse zout bepalend voor de landbouw. Het grondwater in de provincie was brak en drinkwater was schaars. Hierdoor kon men in de provincie maar weinig rundvee houden en weinig rundvee betekende weinig mest. Ook bij de opkomst van agrarische industrieën had 'het zout in de aarde' invloed. Elders in Nederland verzezen aardappelmeel- en strokartonfabrieken, maar industrialisatie van het Zeeuwse platteland bleef uit, onder andere door de schaarste aan zoet drinkwater. De natuur en de marktontwikkelingen legden beperkingen op en schiepen daarmee een kader. Binnen dat kader handelden de Zeeuwse boeren efficiënt en rationeel.

Voor wie zou Peter Priester zijn boek hebben geschreven? Voor vakhistorici, landbouwkundigen, de geïnteresseerde 'leken'? Die vraag kunnen we ons bij veel historische publicaties stellen: zijn ze bedoeld voor vakcollega's of voor een breed publiek? Priesters boek is goed leesbaar. Hij mag zich dan wel baseren op kwantitatieve gegevens, hij presenteert zijn bevindingen in een sober, maar goed lopend betoog. Hij is zowel kwantitatief als narratief. Hij heeft een dik en degelijk boek geschreven. Dat het boek zo'n pil is komt onder meer door de uitgebreide bijlagen. Het was een goed idee de meeste tabellen en cijferreeksen in bijlagen (deel II) op te nemen. Ook de uitgebreide bespreking van de bronnen hoort hier thuis en is erg informatief. Als we alleen het tekstgedeelte (deel I) lezen is het boek een stuk dunner. Maar sommige bijlagen zou ik liever in het tekstgedeelte zien, zoals kaarten van de provincie – voor de niet-Zeeuw onontbeerlijk om de tekst goed te kunnen volgen.

De degelijkheid van het boek blijkt uit de vele nuanceringen en details. Priester presenteert verschillen per regio, uitzonderingsgevallen op 'algemene' ontwikkelingen in de provincie, en grote verschillen in de loop van de tijd. Dat alles geeft een idee van de complexiteit van de (historische) werkelijkheid, en dat is natuurlijk realistischer dan een simplificatie – al is het voor de lezer weerbarstiger. Door zijn degelijkheid vergt het boek nogal wat doorzettingsvermogen van de lezer. En sommige passages over de werkzaamheden op de akkers en op de boerderij zijn wel erg 'agrarisch' – is dat

voor de lekenlezer nog interessant? Ook maakt de auteur het ons niet gemakkelijk uitsluitend passages over een bepaald onderwerp te lezen, want een trefwoordenregister is er niet.

Dit alles overziend kunnen we aannemen dat Priester, bedoeld of onbedoeld, niet mikt op een breed publiek, want dat vraagt om een wat luchtiger presentatie. Maar hij heeft wel een prachtig boek geschreven! Het behandelt een boeiend thema, is rijk aan interessante gegevens over Zeeland en het levert een nieuwe bijdrage aan de beeldvorming over de provincie: Peter Priester komt met een nieuw imago voor het oude zoute Zeeland. Zo'n boek zou je voor iedere provincie wensen!

Maili Blauw

R. de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum: Verloren, 1999, 182 blz., ISBN 90-6550-069-3)

De Jong behandelt de wijze waarop kiezers en kandidaten in de 19e eeuw tegen de Kamerverkiezingen aan keken. Met name de reden waarom kiesgerechtigden hun stem uitbrachten op een bepaalde kandidaat wordt onderzocht. Het boek beperkt zich tot de periode 1848-1887. De benedengrens van 1848 moge duidelijk zijn. De bovengrens van 1887 is op het eerste gezicht nogal willekeurig. De schrijver verantwoordt deze echter door erop te wijzen dat in de periode 1848-1887 de wijze veranderde waarop kiezers keken naar de verkiezingen. De grondwetwijziging van 1887, waardoor de census werd verlaagd, speelde dan ook geen rol bij de bepaling van de bovengrens.

Het boek kan in vier delen worden onderverdeeld. Deel 1 (hoofdstuk 2) besteedt aandacht aan het kiesstelsel en de ontwikkelingen van het opkomstcijfer. In deel 2 (hoofdstuk 3) wordt de sociale context van de verkiezingen behandeld. Het derde deel (hoofdstuk 4) gaat in op de relatie tussen kiezer en Tweede Kamerlid. Het laatste deel (hoofdstuk 5) is gewijd aan de opkomstcijfers en uitslagen, die door de auteur worden verklaard op basis van geloofsovertuiging en welstand van de kiezers. Aan de hand van deze delen wil de schrijver de lezer uitleggen dat in eerdergenoemde periode de standspolitiek (een kiezer stemt op een kandidaat van 'zijn' niveau) langzamerhand werd vervangen door partijloyaliteit. In dit laatste geval koos de stemgerechtigde niet een individu *an sich*

maar een vertegenwoordiger van een politieke partij. Hierbij speelde geloofsovertuiging een niet geringe rol. De auteur is in zijn opzet geslaagd. Gedetailleerd passeren de politieke ontwikkelingen de revue. Stellingen worden met voorbeelden onderbouwd en sommige thesen van anderen worden aangevallen. Ook daarbij ontbreekt de argumentatie niet. De hoofdstukken zijn in ruime mate voorzien van voetnoten.

Het kiesrecht was door de ingevoerde census beperkt tot de welgestelden van Nederland. Vrouwen waren daarvan overigens uitgezonderd, ook al stond dat niet in de kieswet van 1850. Het werd echter als vanzelfsprekend beschouwd dat een vrouw geen kiesrecht had. Haar man betaalde de belastingen en had dan ook stemrecht. Dat er ook welgestelde weduwen konden zijn, leek te worden genegeerd.

Kiezers werden vaak beïnvloed door kandidaten of gezagsdragers. Stembiljetten werden door derden ingevuld, of iemand gebruikte zijn gezag ten einde anderen op de 'juiste' kandidaat te laten stemmen. Standspolitiek stoelde immers op het idee dat leden van de hogere standen de wijsheid in pacht hadden én onafhankelijk genoeg waren om een goed 'stemadvies' uit te brengen. De netwerken waren echter van beperkte omvang. Zij beperkten zich tot een dorp of stad, of hoogstens tot een regio. Naast dragers van een politieke functie, gebruikten ook pastoors en predikanten hun invloed om zo het gewenste stemresultaat te bewerkstelligen.

In 1848 werd het stemgedrag in een religieus homogeene district bepaald door lokale factoren. In heteroogeen bevolkte gebieden stemden de kiezers veelal volgens religieuze scheidslijnen. Kandidaten waren echter steeds onafhankelijk. Een liberaal kon dus protestant zijn maar ook katholiek. Kandidaten zagen zichzelf niet als drager van een bepaald belang, maar als drager van het algemene belang of van het districtsbelang. Dat veranderde eind jaren zestig. De politiek werd minder gezapig en er ontstonden politieke stromingen. Kiezers kozen openlijk partij en kandidaten begonnen een beroep te doen op de loyaliteit van de stemgerechtigden. Dat waren de eerste tekenen van een ontluikend zuilenstelsel in opkomst.

M.A. de Winter

Annie Huisman-Van Bergen, *De vervolgd: jacht op twee Delftse studenten in 1941* (Amsterdam: Boom, 1999, 270 blz., ISBN 90-5352-520-3)

De Tweede Wereldoorlog is dan wel meer dan een halve eeuw geleden, de gebeurtenissen uit die jaren blijven sommige mensen achtervolgen. De 75-jarige Annie Huisman-Van Bergen reconstrueert in dit boek de gebeurtenissen voor en na de liquidatie van de verrader Hugo de Man op 14 augustus 1941 door twee studenten van de Delftse Technische Hogeschool, Charley Hugenholtz en Jan van Blerkom. Deze laatste had de schrijfster op zijn onderduikadres bezocht in mei 1941 en daarna tot 9 augustus regelmatig ontmoet. Mevrouw Huisman promoveerde in 1968 in de sociale psychologie en werkte daarna aan de universiteiten van Amsterdam, Eindhoven en Leiden. Voor het huidige onderzoek kreeg ze bijscholing in de opsporing en bestudering van historisch bronnenmateriaal van Sierk F.M. Plantinga, medewerker van het Algemeen Rijksarchief. In het voorwoord schrijft de auteur dat het haar lange tijd aan moed ontbroken heeft om deze speurtocht te ondernemen.

Het boek begint met een in het kort geschetst beeld van het verzet door de Ordedienst (OD) in Zuid-Holland in de beginjaren van de oorlog. Het verzetswerk was vaak door idealisme gedreven, maar ook enigszins amateuristisch en naïef van opzet. De OD was dan ook niet goed voorbereid op de eerste Duitse repressie en de arrestaties onder haar leden in het voor- en najaar van 1941. Vooral de aanhouding van twee professoren, R.L.A. Schoemaker en J.A.A. Mekel, gaf veel opschudding. De auteur geeft een treffende beschrijving van de groepen rond deze professoren.

De vermoedelijke verrader van de groep-Mekel was Hugo de Man. Door zijn betrokkenheid bij de liquidatie van kapitein en NSB-sympathisant Jan Brouwer in december 1940 werd hij na zijn arrestatie mogelijk door de Duitsers als agent provocateur (V-Mann) gebruikt. De auteur staft op een heldere wijze alle bewijzen tegen zijn persoon. Zij geeft uiteindelijk ook een gedetailleerde beschrijving van de liquidatie van De Man na het bijeenroepen van een standgericht. Zijn lichaam werd in de vijver van het Delftse Agnetapark gegooid, maar kwam uiteindelijk bovendrijven. Na de vondst van het lichaam werd een grote klopjacht opgezet onder leiding van de Delftse waarnemend politicommissaris J.P. Vooy's. Verwarrend genoeg was deze man ook lid van de OD. Zijn naoorlogse verdediging voor de Zuiveringscommissie wordt door de schrijfster scherp onder de loep genomen. Zij oordeelt dat Vooy's wel erg excessief is geweest in de uitvoering van zijn zoektocht. Veel stu-

denten, adelporsten en cadetten werden opgepakt en ook naar concentratiekampen weggevoerd, terwijl ze niets met de liquidatie te maken hadden. De auteur geeft uiteindelijk een zeer gedetailleerde beschrijving van de klopjacht met een verslag van dag tot dag.

Jan van Blerkom en Charley Hugenholtz waren intussen voortvluchtig. De schrijfster heeft hun vluchtweg helemaal kunnen reconstrueren. Deze eindigde echter voor beiden in de dood: Charley Hugenholtz verdronk bij Gibraltar, van Jan van Blerkom is niets meer vernomen sinds zijn poging in november 1941 het Kanaal over te steken. Vooral deze laatste tragedie moet voor de schrijfster zeer traumatisch zijn geweest. Het boek is dan ook vooral een geslaagde eerbetuiging aan zijn nagedachtenis.

Indrukwekkend is de lijst van gebruikte bronnen en het register met namen van verzetslieden, waarvan sommige, voorzover nog in leven, ook door de schrijfster zijn geïnterviewd. Toch is het boek in zijn opbouw minder geslaagd te noemen door de vele sprongen in de verhaallijn. Zo combineert de auteur de heldere grote lijnen van het verhaal met de kleinst mogelijke details. Vooral het noemen van namen en gebeurtenissen die maar zijdelings met het eigenlijke verhaal te maken hebben, is erg storend en komt de leesbaarheid niet ten goede.

Marc van Kuik

R. Meischke, H.J. Zantkuijl, W. Raue en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Zeeland en Zuid-Holland* (Zwolle: Waanders, 1997, 448 blz., ISBN 90-400-9944-8); eerder verschenen: R. Meischke, H.J. Zantkuijl, W. Raue en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Friesland en Noord-Holland* (Zwolle: Waanders, 1993, 336 blz., ISBN 90-6630-406-5) en R. Meischke, H.J. Zantkuijl, W. Raue en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Amsterdam* (Zwolle: Waanders, 1995, 376 blz., ISBN 90-6630-474-X)

De vereniging Hendrik de Keyser, opgericht in 1918, heeft tot doel historische huizen in Nederland te verwerven en die zo goed mogelijk voor het nageslacht te behouden door ze te restaureren en aan geschikte gegadigden te verhuren. De 'collectie' is in de loop der jaren steeds verder gegroeid. De vereniging laat onderzoek doen naar de bouw- en bewoningsgeschiedenis van de panden die ze heeft verworven. Ze publiceerde daarover in jaarverslagen en in enkele jubileumboeken. Ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan

verscheen in 1969 een gedenkboek van de hand van R. Meischke en H.J. Zantkuyl, dat niet alleen alle panden in het bezit van de vereniging behandelde, maar ook een algemeen beeld gaf van de ontwikkeling van wat de titel omschreef als 'Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800'. Belangwekkend was de benadering van het onderwerp uit oogpunt van de ruimtelijke opzet en indeling in plaats van uit een oogpunt van de gevelarchitectuur. Het forse, 546 bladzijden tellende boek was een echt standaardwerk. De betekenis van het boek blijkt wel uit het feit dat het al vrij spoedig was uitverkocht en dat er twintig jaar na het verschijnen antiquarisch meer dan het tienvoudige van de oorspronkelijke verkoopprijs voor werd gevraagd.

Het is om meerdere redenen niet verwonderlijk dat de Vereniging Hendrick de Keyser bij het 75-jarig jubileum aan een heruitgave dacht. Het aantal monumenten in haar bezit was inmiddels uitgegroeid tot zo'n driehonderd objecten en de kennis over de ontwikkeling van de huizenbouw was in de tussentijd ook zeer sterk toegenomen. Een uitgave in één band was niet meer mogelijk en de vereniging besloot een uitgave te maken in vier delen die met enige tussenpozen zouden verschijnen. Die verdeling leidde ertoe dat de huizen in Noord-Holland, Zuid-Holland en Amsterdam aan bod komen in drie afzonderlijke delen, die nu alle zijn verschenen. De delen zijn ieder als zelfstandige publicatie te gebruiken. De inhoud van elk deel valt steeds in twee gedeelten uiteen, allereerst een algemene beschrijving van de ontwikkeling van de huizenbouw in het desbetreffende gebied en daarna de uitgebreide beschrijvingen van de huizen van de vereniging aldaar.

De boeken behandelen uiteraard de gevelarchitectuur van de huizen, maar dat is maar één van de vele aspecten die belicht worden. De schrijvers gaan uitgebreid in op de vele lokale variaties op de algemenere architectuuropvattingen. Veel aandacht wordt besteed aan de ruimtelijke opzet en indeling van de huizen, het bouwvak, de handel in bouwmaterialen, de rol van de timmerlieden en de metselaars, en later die van architecten. In elk boek zijn van zeer veel ambachtlieden en architecten de namen vermeld en in de index opgenomen. De tekst is voorzien van veel afbeeldingen, weliswaar meestal vrij klein maar van een goede kwaliteit. De illustraties betreffen veelal oude (vaak vrij onbekende) topografische afbeeldingen, opmetingen of ontwerptekeningen van niet meer bestaande huizen. Van de nog wel bestaande hui-

zen zijn vaak oudere afbeeldingen gekozen die een nog niet gerestaureerde toestand tonen.

In het tweede gedeelte van de boeken worden de panden die in bezit zijn van de Vereniging Hendrick de Keyser zeer uitvoerig beschreven. De bouw- en bewoningsgeschiedenis komt uitgebreid aan bod. De panden zijn voor de nieuwe uitgave opnieuw onderzocht, uitgetekend en gefotografeerd. In een aantal gevallen kon een dendro-chronologische datering van een houtconstructie een nieuw licht op de ontstaansgeschiedenis geven. Archiefonderzoek leverde, behalve een reeks van bewoners, soms ook gegevens op uit bestekken, koopakten en boedelbeschrijvingen die als bijlage zijn opgenomen. Waar mogelijk werden verbanden gelegd met vroegere verbouwingen zodat goede reconstructies van vroegere situaties mogelijk waren. De recent gemaakte foto's geven niet alleen een actueel beeld van voor- en achtergevels maar ook van interieuronderdelen zoals schoorsteenmantels, bedsteden, trappen en balkconsolles. Heldere tekeningen, steeds op een schaal van 1:250, geven een goed beeld van gevels, plattegronden en doorsneden van de huizen in hun oorspronkelijke en/of bestaande toestand. Van veel panden is bovendien, meestal op een iets grotere schaal, de oorspronkelijke toestand van de voorgevel getekend. Dat is op een gedetailleerdere, maar enigszins artistieke wijze gebeurd. Kleine onnauwkeurigheden daarin, zoals de weergave van houten in plaats van natuurstenen kozijnen in de gotische pui van Wijnhaven 16 te Delft, behoren zover na te gaan tot de uitzonderingen. De tekeningen maken duidelijk dat een restauratie niet de reconstructie van de oorspronkelijke toestand hoeft te betekenen. De restauraties door de vereniging komen ook aan bod en geven een beeld van de ontwikkelingen in restauratieopvattingen sedert 1918.

De reeks 'Huizen in Nederland' is een hoogstaand standaardwerk geworden en zal dat lange tijd zeker blijven. Het werk is uiteraard van belang voor monumentenzorgers, bouwkundigen, bouwhistorici en architectuurhistorici. Maar het is zeker ook interessant voor iedereen die bij historisch onderzoek op een of andere wijze met bouwkundige aspecten van huizen te maken krijgt en zich daar een beeld van wil vormen. De vele oude afbeeldingen maken de boeken ook voor geïnteresseerden in historische topografie interessant.

Wim Weve

Tastbaar verleden

Langs Leidse industriemonumenten

Leiden was tot in het laatste kwart van de 19e eeuw een vooraanstaande industriestad. Rokende schoorstenen van metaal-, textiel-, conserven- en andere fabrieken bepaalden het beeld van de oude binnenstad. Bepaalden, want reeds vanaf de jaren vijftig in de 20e eeuw verdween de industrie in hoog tempo. De meeste fabrieken vielen onder de slopershamer, zodat tegenwoordig nog maar weinig fysieke resten van dat industrieel verleden bewaard zijn. De belangstelling voor dat verleden begon pas te groeien in de jaren tachtig, waarna nijvere monumentenbeschermers er in slaagden nog een aantal objecten te behouden.

De strijd om het behoud

Alvorens een aantal van die ‘monumenten van bedrijf en techniek’, zoals ze door industrieel archeologen worden genoemd, te beschrijven, sta ik eerst stil bij de historie van de strijd om hun behoud. Voor Leiden begon die in 1982, toen in het tijdschrift *Industriële archeologie* een artikel verscheen van de Leidse historici Diederiks en Tjalsma. Voor de eerste keer schreven zij over 19e- en 20e-eeuwse fabrieksgebouwen in de Leidse binnenstad en hun betekenis voor de recente sociaal-economische geschiedenis. Daarna borrelden binnen de universiteit en plaatselijke historische organisaties ideeën om ‘iets’ met die recente historie te gaan doen. Het zou echter nog tot 1986 duren voor Wiel werd opgericht, de Werkgroep Industrieel Erfgoed Leiden. Een jaar later werd dit gezelschap Stiel, de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden, die sindsdien een bruisend bestaan heeft geleid.

Een belangrijke taak die de stichting zich stelde, was de inventarisatie van alle monumenten van bedrijf en techniek binnen de Leidse Singels, de grens van de oude binnenstad. Dat leverde een groslijst op van ongeveer 1000 objecten, die door vrijwilligers als (kunst)historici, architecten en andere deskundigen werden bekeken en beschreven. Als men meende dat een monument beschermd diende te worden, volgde een voordracht bij de gemeentelijke monumentencommissie. In vrijwel alle gevallen nam die de voordracht over, waarna plaatsing door Burgemeester en Wethouders van een object op de gemeentelijke monumentenlijst een formaliteit was. Dit project is na

ruim dertien jaar vrijwel afgerond. Het resultaat is dat enkele tientallen monumenten van bedrijf en techniek tenminste een minimale bescherming genieten.

Die minimale bescherming is niet het enige winstpunt. Voordat Stiel haar in de plaatselijke pers steeds luidruchtig uitgevende activiteiten ontplooidde, was sloop van oude industriecomplexen vanzelfsprekend. Niemand zag de waarde van die ‘lelijke kolossen’, die bovendien vaak waren gesitueerd op voor woningbouw interessante locaties. Door steeds te benadrukken dat – om het heel simpel samen te vatten – een (bouwkundig interessante) betonnen kolos waarin generaties Leidenaars hun dagelijks brood verdienden net zo goed beschermd kan worden als een fraai trapgeveltje uit de 17e eeuw, raakten steeds meer mensen overtuigd van de waarde van ‘hedendaagse’ monumenten. Niet alleen een gevel vertelt een verhaal, maar vooral wat zich daarachter heeft afgespeeld. Deze bewustwording sijpelde uiteindelijk ook door naar de gemeenteraad, waar een aanvankelijk als ‘de Sloper’ bekendstaande wethouder eind jaren negentig bekende dat ‘Stiel ons de ogen heeft geopend voor de waarde van industrieel erfgoed’. In 1999 kreeg de stichting uit handen van staatssecretaris Van der Ploeg de ‘Nationale Industrieel Erfgoed Prijs’ uitgereikt.

Het succes van Stiel, en andere plaatselijke organisaties van monumentenbeschermers, heeft een keerzijde. De stichting bestaat uit een aantal vrijwilligers, die eigenlijk het werk doen dat door de gemeente Leiden behoort te worden gedaan, zoals het inventariseren van (jonge) monumenten. Een groep vrijwilligers echter staat of valt met de inzet van een handjevol mensen. In Leids verband kan hier de naam genoemd worden van Henk Budel, de bevlogen oprichter en dertien jaar lang voorzitter van Stiel.

Elders ontbreken dergelijke figuren te vaak. In de Federatie Industrieel Erfgoed Nederland is een groot aantal (plaatselijke- en thema-) organisaties aangesloten. Veel van die clubs beleven een korte bloeitijd dankzij één of een beperkt aantal voortrekkers. Als die vertrekken, is het vaak gedaan met de activiteiten van ‘hun’ organisatie. Tegenwoordig heeft de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een afdeling die zich om monumenten van industrie en techniek bekommert. Toch blijft het jammer dat in een samenleving waarin de industrie een steeds minder belangrijke positie inneemt, de zorg voor de monumenten die deze heeft opgeleverd grotendeels een zaak van liefhebbers is.

De Leidse industriemonumenten

Terug naar Leiden. De bescherming van ‘kleinere’ monumenten in de binnenstad was – zeker nadat Stiel een aantal jaren actief was – een betrekkelijk eenvoudige zaak. Pogingen om grotere complexen te behouden, leverden echter aanzienlijke problemen op. Voor dit soort monumenten-in-spe is het moeilijker een zinnige herbestemming te vinden en dat is een belangrijke voorwaarde voor behoud. Bovendien zijn terreinen waarop grotere complexen staan, interessant voor ontwikkelaars van onroerend goed en dat zijn doorgaans niet de monumentenbeschermers bij uitstek.

De grote strijd van Stiel en andere historische organisaties spitste zich het afgelopen decennium toe op drie objecten: de textielfabriek van Van Poot aan de Lammermarkt, het pand van de voormalige socialistische coöperatie Vooruit aan de Korevaarstraat en Meelfabriek De Sleutels aan de Oosterkerkstraat. Je zou kunnen zeggen dat die strijd heeft geleid tot een gelijkspel tussen monumentenbeschermers en slopers. De textielfabriek werd afgebroken, de beeldbepalende elementen van Vooruit bleven bewaard en de meelfabriek lijkt grotendeels gespaard te blijven.

Het verlies van de textielfabriek is ernstig, want hiermee ging het laatste gave 19e-eeuwse textielcomplex verloren, terwijl de textielindustrie eeuwenlang toonaangevend was in Leiden. Als gevolg van onwillige stadsbestuurders en een gretige projectontwikkelaar verscheen in plaats van dit fraaie gebouw aan de rand van de binnenstad een grote, amorfe, witte klont met appartementen en een discotheek. Op andere plaatsen in de stad bleven gelukkig nog wel fysieke resten van de Leidse textiel bewaard, waarop ik later terugkom.

Het pand van broodfabriek Ceres, dat later onderdak zou bieden aan de socialistische coöperatie Vooruit, lijkt op het eerste gezicht minder belangrijk. Toch heeft zich achter de gevel van dit pand een belangrijk hoofdstuk van de lokale sociale geschiedenis afgespeeld. Het werd ontworpen door de in de Leidse regio bekende architect W.C. Mulder. Dat zou overigens al voldoende argument voor behoud moeten zijn, maar dat terzijde. De coöperatie belichaamde het vooruitgangsgeloof in socialistische kring in de eerste helft van de 20e eeuw. Ook werd in dit pand de Leidse afdeling van de SDAP opgericht.

De meelfabriek tenslotte is een verhaal apart. De enorme, grotendeels uit beton opgetrokken kolos aan de rand van de binnenstad heeft niet zo zeer esthetische waarde, maar vertegenwoordigt

wel bouwkundige, sociaal-economische en historische waarden. Het is de laatste fabriek van een reeks die in de 19e en 20e eeuw op de voormalige stadswallen verrees.

Met een textielfabriek, Vooruit en de meelfabriek zijn drie belangrijke bewaarde monumenten genoemd, maar er is gelukkig meer. In wat nu een bedrijfsverzamelgebouw aan de Middelstegracht is, was eertijds Tieleman & Dros gevestigd, een vertegenwoordiger van de vroeger in Leiden belangrijke conservenindustrie. Dat lijkt al een aardig compleet beeld van het industrieel verleden op te leveren, maar schijn bedriegt. Zo zijn van de eveneens eertijds belangrijke metaalindustrie geen tastbare overblijfselen meer over. Nog geen twintig jaar geleden was HCG, de Hollandse Constructie Groep, de grootste particuliere werkgever in Leiden. HCG ging op in het in Rijswijk gevestigde HBG, tegenwoordig een van de grootste bouw- en *offshore* concerns in Nederland. De laatste fabriekshallen van HCG gingen enkele jaren geleden tegen de vlakte om plaats te maken voor woningen. Momenteel leggen stratenmakers de laatste hand aan de nieuwbouwwijk die op het voormalige fabrieksterrein verrijst. Alleen straatnamen als Fitterstraat, Smederijstraat en Gieterijstraat herinneren nog aan de machines die hier eens stampten. Het is jammer dat van deze bedrijfstak niets is overgebleven, maar monumentenbeschermers stonden hier met lege handen. Voor de grote, bouwkundig noch esthetisch interessante fabriekshallen was nauwelijks een alternatieve bestemming te bedenken. Bovendien lag hier aan de rand van de binnenstad voor de gemeente wel een heel verleidelijk perceel om voor woningbouw te bestemmen.

Industriële teloegang

Eén vraag is hierboven niet beantwoord. Waarom verdween de industrie uit Leiden zo snel en zo totaal? Op die vraag is al wel een aantal ‘algemene’ antwoorden gegeven, maar die bevredigen toch niet helemaal. De metaalindustrie bijvoorbeeld vertrok vooral vanwege logistieke problemen: de geproduceerde enorme stellages konden steeds moeizamer worden vervoerd over de smalle Hollandse binnenwaterjes, terwijl vervoer op de weg nog grotere problemen opleverde. De textiel was – evenals in Twente, Brabant en andere regio’s – het slachtoffer van internationale concurrentie. De conservenindustrie had geen antwoord op de schaalvergroting in deze branche, simpelweg omdat in de Leidse binnenstad letterlijk de ruimte ontbrak om uit te breiden.

Onderzoek door de Leidse universiteit en plaatselijke historische verenigingen leverde een groot aantal deelstudies op. Die onderzoeken zijn vaak het product van een unieke symbiose. De universiteit levert professionele historici en andere deskundigen die na hun afstuderen in deze bij uitstek Hollandse stad (met de op Amsterdam na grootste bewaard gebleven historische binnenstad) blijven wonen. Daarnaast is er onder de autochtone Leidenaars veel belangstelling voor het recente verleden van 'hun' stad. Die twee groepen hebben elkaar gevonden in een aantal organisaties dat zich – vruchtbaar – bezighoudt met het verleden van Leiden. Naast Stiel noem ik hier alleen de Dirk van Eck-stichting, vernoemd naar de lokale peetvader van de sociaal-democratie. Deze organisatie probeert het recente verleden te documenteren en doet daar onder meer verslag van in een jaarlijks verschijnend boekwerk over de sociaal-economische geschiedenis van de stad.

Veel materiaal is beschikbaar en veel deelstudies zijn al verschenen, maar een alomvattende studie naar de teloorgang van de Leidse industrie is helaas nog niet verschenen.

Vier fabrieken nader bekeken:

P. Clos & Leembruggen

De NV Sajetfabrieken P. Clos & Leembruggen vierde in 1966 onder het motto 'Leithen breidt een

feest' zijn tweede eeuwfeest. Dertien jaar en een aantal reorganisaties later vertrok het (restant van het) bedrijf uit Leiden. Toch is 'Clos' nog niet geheel uit het Leidse straatbeeld verdwenen. Op de foto uit 1966 zijn drie onderdelen van het complex te zien, waarvan er twee bewaard zijn gebleven. Het gebouw uit 1909 rechtsboven op de foto biedt anno 2000 onderdak aan een supermarkt. Hoewel de voorgevel de nodige aanslagen heeft moeten doorstaan, is het gebouw in essentie intact gebleven. De Langegracht tussen de panden uit 1909 en 1885 is gedempt en ook de loopbrug daar overheen is verdwenen, evenals het fabrieksgebouw dat in 1885 verrees. Het uit 1949 daterende onderdeel van het complex volgt de lijn van de voormalige Vestwal, die onderaan de foto zichtbaar is. Tegenwoordig wordt dit grotendeels gespaard gebleven onderdeel gebruikt door een elektriciteitsmaatschappij.

Clos & Leembruggen begon in 1766 met de productie van dure gewezen stoffen als grein en polemiet. Bij het tweede eeuwfeest produceerde het bedrijf vooral sajetten oftewel garens. Een deel daarvan was bestemd voor de industrie terwijl ook breiwool onder de bekende merknaam Leithen op de markt kwam. Bijzonder is dat het bedrijf bijna 200 jaar werd geleid door een telg uit de familie Leembruggen, zeven generaties lang. Bijna, want de hardnekkige mythe dat nooit iemand anders dan een Leem-



Afb. 1. Luchtfoto van het complex van Clos & Leembruggen omstreeks 1966. Foto uit: *Tweehonderd jaar Clos & Leembruggen*.



Afb. 2. Meelfabriek De Sleutels in 1989, met in het midden de graansilo uit 1904. Foto N.J. Bavelaar.

bruggen aan het hoofd van de fabriek stond, is door recent historisch onderzoek ontkracht.

In 1966 leek alles nog voorspoedig te gaan. Het bedrijf had in de jaren daarvoor verschillende branchegenoten elders in het land overgenomen. Clos had 725 mensen op de loonlijst staan, waarvan 320 in Leiden. Daarna ging het echter snel mis, waarna in 1978 de laatste, zevende generatie Leembruggen het bedrijf moest sluiten. Enkele van de toen nog slechts 87 personeelsleden konden nog in een textiel fabriek elders aan de slag. De sluiting van Clos & Leembruggen markeerde het definitieve einde van de Leidse woltraditie. Het bedrijf was typerend voor de Leidse textielhistorie in de laatste 200 jaar: een moeilijke 18e eeuw, via industrialisatie en herstel in de 19e eeuw tot aan het definitieve einde na de Tweede Wereldoorlog.

Meelfabriek De Sleutels

Deze fabriek werd opgericht in 1883, maar van de oudste onderdelen is niets meer over omdat het bedrijf omstreeks de eeuwwisseling herhaaldelijk werd verwoest door brand. Het huidige kolossale complex biedt echter een staalkaart van de Neder-

landse architectuurgeschiedenis. Zo zijn het ketelhuis uit 1896 en een silogebouw uit 1904 voorbeelden van zeer vroege, grote betonconstructies in Nederland. In de loop van de 20e eeuw groeide het complex, wat een aantal bijzondere onderdelen opleverde. Zo zijn unieke bouwkundige constructies te vinden in het riffellokaal uit 1931, het meelpakhuis uit 1937 en het reinigingsgebouw dat een jaar later verrees. Uitzonderlijk is verder dat de buitenmuren niet een dragende of steunende functie hebben, maar alleen het binnenwerk scheiden van 'buiten'.

In 1988 besloot eigenaar Meneba de productie in Leiden te staken en over te brengen naar Rotterdam. Sindsdien bood het complex onderdak aan een aantal jonge, kleine bedrijven. De inventaris heeft de eigenaar inmiddels laten slopen, maar plannen om het hele complex tegen de vlakke te krijgen, leden schipbreuk. De gemeenteraad van Leiden besloot in 1999 een groot deel van het complex te beschermen, waarna verschillende plannen voor hergebruik werden gepresenteerd. Kortom: wordt vervolgd.

De meelfabriek was het resultaat van een in

1884 gesloten compagnonschap tussen A.J. Koole en A. de Koster. De naam van de familie De Koster zou tot ver in 20e eeuw aan het bedrijf verbonden blijven. Zij speelde grote rol in de meelwereld en in de Nederlandse politiek. Na de overname in 1964 door branchegenoot Meneba, werd de laatste De Koster voorzitter van de raad van commissarissen van dit bedrijf. Later werd deze H.J. de Koster minister van Defensie (1971) en voorzitter van de raad van Europa (1978).

Uit het grote aantal uitbreidingen blijkt dat de fabriek meestal een bloeiend bestaan kende. Bij het 75-jarig jubileum in 1959 schreef *De Nieuwe Leidse Courant* dat 'een vijfde deel van Nederland van De Sleutels eet', en die constatering was nauwelijks overdreven. De 150 werknemers produceerden toen 420 ton bloem per dag, die als grondstof diende voor 750.000 broden.

Ook na de overname door Meneba floreerde het bedrijf. Zes jaar voor de abrupte sluiting in 1988 werd nog fors geïnvesteerd in een computerprogramma voor het bulkbeladingsysteem. De beslissing om te sluiten leek logisch wegens overcapaciteit in de meelsector, terwijl het Leidse productie-apparaat ondanks de vele investeringen verouderd bleek. Het wrange aan de sluiting was

echter dat de fabriek nog steeds winstgevend was. In de commotie die volgde vroegen de vakbonden op een gegeven moment zelfs de gemeente om steun. Die liet echter bij monde van een wethouder weten: 'de gemeente doet niet in meel'.

Tieleman & Dros

Conservenfabriek Tieleman & Dros was gevestigd in de wijk Pancras-Oost, een gebied aan de oostzijde van de binnenstad waar al vroeg Leidse nijverheid was geconcentreerd. Door een onbekende architect is het complex in 1877 neergezet als een compositie van agrarisch aandoende pakhuizen van één verdieping onder een mansardedak. Tuinders uit de regio konden met hun schuiten de (inmiddels gedempte) Middelstegegracht opvaren om hun waren aan de fabriekspoort af te leveren. Toen de fabriek in 1955 failliet ging, kocht de gemeente Leiden het complex, om het vervolgens grotendeels te laten slopen. Een deel van de façade bleef intact, waarna het uiteindelijk in 1986 in gebruik werd genomen als bedrijfsverzamelgebouw en buurthuis. Aan de overzijde staat het gebouw van de oorspronkelijk daar gevestigde zeepziederij Dros & Tieleman, dat thans in gebruik is door een energie- en watermaatschappij.



Afb. 3. De fabriek van Tieleman & Dros na de verbouwing tot bedrijfsverzamelgebouw en Buurthuis. Tegenwoordig staat het gebouw bekend als 'Mostertcomplex'. Foto uit: *Leids Fabriekaat*.



Afb. 4. Het gebouw van Ceres en Vooruit na de verbouwing in 1996. Foto uit: *Leids Fabrikaat 2*.

Cornelis Dros, Caspard en Adrien Tieleman begonnen in 1827 een zeepziederij aan de Middelstegegracht. Ze waren van afnemers verzekerd dankzij de vele blekerijen en textiel fabrieken in Leiden. In de volgende decennia kochten de families steeds meer huizen in dit verpauperde deel van Leiden om hun nering uit te breiden.

Een volgende generatie begon in 1877 met de fabricage van groente- en vleesconserven. Tot 1890 exporteerde het bedrijf alleen naar de 'Overzeesche bezittingen', maar in dat jaar werd het ook actief op de binnenlandse markt waar het merk 'De Molen' werd geïntroduceerd. Leiden lag gunstig ten opzichte van verschillende tuinbouwgebieden, dus constante aanvoer was verzekerd.

In het jubileumjaar 1927 vertrok de zeepfabriek naar een locatie elders in de stad, waarna het pand door de conservenfabriek in gebruik werd genomen. De directie deed ook wat voor het personeel, dat mocht kiezen tussen een pensioenfonds of een groot feest. De keuze viel op de laatste optie, waarna de grote spoelkuipen in de fabriek met bier werden

gevuld. Na de moeilijke jaren dertig en de Tweede Wereldoorlog verwachtte de directie herstel van de markt voor blikgroenten. Die verwachting bleek ijdel, want Nederlands-Indië verdween als afzetgebied, terwijl nieuwe technieken als vriesdrogen en invriezen de blikgroenten verdrongen. Bovendien produceerde de fabriek inefficiënt, vanwege het grote aantal kleine uitbreidingen, terwijl ook de 'verouderde' structuur van het familiebedrijf niet altijd capabele managers opleverde. Bij het jubileum in 1952 constateerde het *Leidsch Dagblad* nog dat het bedrijf 'kernegezond' was, maar drie jaar later bleek een faillissement onafwendbaar.

Vooruit

'Aan de Korevaarstraat staat een gebouw met een trapgevel, gemetselde bogen en tierelantijnen. Wie naar binnen kijkt, ziet een rechttoe rechtaan ontworpen kantoor, een splinternieuw gebouw achter een oude facade'. Zo beschreef een historicus enkele jaren geleden de stand van zaken, nadat een jarenlange strijd over dit gebouw had ge-

woed. Het werd in 1894 gebouwd door de voor Leiden en omstreken bekende architect W.C. Mulder voor broodfabriek Ceres. In 1910 bouwde hij er nog een zijvleugel aan in dezelfde Neo-Renaissancesstijl die hij zestien jaar eerder ook toepaste. Ruim twintig jaar later werd het pand in 1931 eigendom van de socialistische coöperatie Vooruit, die tot in de jaren zestig de Leidse arbeiders van brood zou voorzien. Na een fusie in 1963 met een coöperatie in de regio, ging wat in 1966 coöperatie Rijnland heette op in Coöp Nederland. Die ging in 1975 failliet.

Over broodfabriek Ceres is niet veel bekend. Bij de oprichting in 1894 richtte de onderneming zich aanvankelijk op 'fijnere' klanten, die duurder broodsoorten op prijs stelden, want andere marktsegmenten werden al door langer bestaande broodfabrieken bediend. Ceres was een gezond bedrijf, dat echter pas in 1908 de eerste stappen zette op weg naar mechanisatie. Dat gebeurde door de aanschaf van een kneedmachine, aangedreven door een gasmotor.

Na de Eerste Wereldoorlog werd de acht-urige werkdag ingevoerd en die maatregel drukte het broodverbruik. De Kamer van Koophandel schrijft daarover in 1922 het volgende: 'Het sterk afnemend broodverbruik (is) in de eerste plaats te wijten aan den achturige werkdag, waardoor het schaften op het werk grotendeels is komen te vervallen. De arbeiders zijn de grootste broodverbruikers en juist in de schafttijd werd het meeste brood genuttigd.' Het einde komt voor Ceres in 1931, als het een van de eerste slachtoffers van de economische crisis wordt.

De coöperatie Vooruit is opgericht in 1901 op initiatief van Leidse timmerlieden. Die stapten met hun idee naar de LBB, de Leidsche Bestuurders Bond, een koepel van socialistische organisaties in Leiden. Een bekende figuur in die kringen was dr. Anton Pannekoek, een sterrenkundige die werkte als observator bij de Leidse Sterrenwacht. Pannekoek zou zich ontwikkelen tot marxistisch theoreticus van formaat, die onder meer met Lenin bittere polemieken uitvocht. In Leiden werkte hij 'aan de basis'. Pannekoek was onder meer voorzitter van de plaatselijke SDAP en schreef de statuten van Vooruit.

Toen de coöperatie in 1931 naar de Korevaarstraat verhuisde, bestond die al uit meer dan alleen de bakkerij. Onder de paraplu van de coöperatie opereerden daarnaast vier kruidenierswinkels, een ziekenfonds en een begrafenisfonds. De crisis van de jaren dertig wist Vooruit goed door te komen.

Onder de ongeveer twintig personeelsleden vielen geen ontslagen en de coöperatie wist haar markt-aandeel zelfs te vergroten.

Na de oorlog volgde verdere groei, maar de band met andere socialistische organisaties werd losser. In 1940 was al de winstdeling voor SDAP en LBB vervallen, waarna in de volgende decennia het 'ideologische profiel' steeds minder verkoopargument werd. Toen medio jaren vijftig volledige werkgelegenheid werd bereikt, kon het bedrijf moeilijk aan personeel komen. Verder kampte Vooruit met de schaalvergroting in de levensmiddelenindustrie, zoals die zich manifesteerde in de ketens van Albert Heijn en Simon de Wit. Schaalvergroting bleek ook in de broodbranche noodzakelijk, maar die liet tot 1963 op zich wachten. In 1966 sloot nog een andere coöperatie uit de regio zich aan, waarna de te klein geworden fabriek verhuisde uit de Korevaarstraat. Het einde van de coöperatie kwam binnen tien jaar.

Het fraaie pand had in de jaren daarna verschillende gebruikers, van een schoenenwinkel tot een Turkse arbeidsvereniging en een tafeltennisclub. Na jarenlange strijd om behoud, verrees tenslotte medio jaren negentig achter de oude gevel een modern kantoor van woningbouwvereniging Zijl & Vliet. Die organisatie is een fusieproduct, waarin ook de uit de socialistische traditie voortgekomen woningbouwvereniging De Eendracht (1912) is opgegaan. Daarmee huist er toch nog een vleugje socialisme op de plek waar de bevolgen bakkers van weleer hun ideologisch verantwoorde brood bakten.

Eric Jan Weterings

hoofdredacteur van *Stielz. Tijdschrift over de geschiedenis van de Leidse industrie*

Literatuur

H. Budel, W. Burgers en E.J. Weterings, *Het spoor van de industriële revolutie in een Hollandse stad. Een wandeling langs twintig monumenten van bedrijf en techniek in Leiden* (Leiden 1998); C.B.A. Smit en H.D. Tjalsma (red.), *Leids Fabrikaat. Een stadswandeling langs het industrieel erfgoed* (Utrecht [z.j.] 1990); E.J. Weterings (red.), *Leids fabriek 2. Geschiedenis van Leidse bedrijven* (Leiden 1999). Zie ook *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (Leiden 1988-1999) en de jaargangen van *Stielz. Tijdschrift over de geschiedenis van de Leidse industrie* (Leiden 1992-2000).

